

Múzeumi katalógusok – a közelmúlt arcai.¹
(Nemzeti Múzeum, Terror Háza, Szoborpark)

Ha igaza van is Benedict Andersonnak, és a Múzeum a modern nemzettudat kialakulásának egyik pillére (a Népszámlálással és a Térképpel együtt), a nemzettudat alakításában mai jelentősége jóval szerényebb; mint ahogy mindig is nagyobb hatása volt e tekintetben az egyébként Anderson által is kiemelten elemzett nyomtatott irodalomnak, a sajtónak, a képzőművészetnek vagy az idegenforgalomnak, s mint ahogy ma sokkal meghatározóbb hatása van a filmnek és az elektronikus médiának. Mindazonáltal a múzeum ma is részt vesz a nemzettudat formálásában és maga is követi azokat a változásokat, amelyeket többek között az említett médiumok is közvetítenek. A múzeum látszólag a Múlt megjelenítője, valójában azonban természetesen a mindenkori jelenről szól; nem csak abban a közismert értelemben, hogy minden jelen átírja, másként láttatja a múltat, (“minden másként volt”) de ekként a múltban is a mindenkori jelent mutatja fel: a múzeum is a jelen képe, (pontosabban a kiállítások megtervezésének jelenét rögzítő kép); egy olyan jelen-kép, amelyet a múlt tárgyainak segítségével igyekeznek kifejezni.

Ennek másik oldala, hogy a múzeum egy olyan jelen-kép, amely mindenképpen viszonylik a múlthoz; a Múzeum látogatói számára maga a Múlt; így jelentősége, hatása aszerint is változik, hogy egy adott korszak mekkora és milyen jelentőséget tulajdonít a Múltnak. (Erősen jelen-, és jövőorientált korszakokban a múzeumok gyakran konganak az ürességtől, és igen unalmas és idejétmúlt helyeknek számítanak. Ám ez sem abszolút törvény: ha a múlt emlékeinek prezentálásával sikerül erős szimbólumokban kifejezni a Jelennek és Jövőnek szóló üzeneteket, akkor még a meglehetősen történelemellenes korszakok múzeumi is lehetnek szenzációt és szellemi izgalmat keltő templomai a kultúrának).

Mint hogy az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy néhány mai múzeumi anyag miképpen mutatja be a huszadik század keserves (magyarországi) történelmét, s ezáltal miképpen vesz részt a mai nemzettudat alakításában, a magyar történelem és a magyar nemzettudat alakulását kevésbé ismerő olvasó számára röviden át kell tekintenünk a magyar történelem és az ezt reflektáló nemzettudat alakulásának legfőbb fordulóit.

1. Az "ezeréves" történelem.

A magyarság az európai népek többségével együtt azon népek sorába tartozik, amelyeknek hosszú, esetünkben több mint ezeréves (s szinte kezdettől írott) történelmük és erre épülő történelmi tudatuk van. Az “ezer év” mint szimbolikus mennyiség a “történelmiség” szinonimája, a világnak csak kevés népe tudja ennél régebbre visszavezetni magát, s bár ezek a több ezer éves népek (s főleg a több ezer éve folyamatosan létező államalakulatok) különleges archaikus patinával bírnak, a határ az “új” népek és a “régiek” között nem azokban az ősi időkben húzódik; a határvonalat inkább a mindent alaposan átforgató Népvándorlás kora jelenti, s az ezeréves folyamatos létezés éppen elég ahhoz, hogy egy kultúrát történelminek, kellőképpen beágyazottnak ismerjenek el. Így az ezeréves történelemre való hivatkozás számos nép öntudatának fontos eleme. (Magyarország is kiemelt jelentőséggel ünnepelte meg honfoglalásának ezredik, majd ezeregyezredik és katolikus államalapításának ezredik évfordulóját 1896-ban, 1996-ban és 2000-ben).

---

¹ A tanulmány az OTKA T-038287. sz. kutatás, valamint a Cultural Patterns of the European Enlargement Process című nemzetközi kutatás keretében készült.

Ez az “ezeréves” történelem a honfoglalással kezdődik (ez nem minden nép őstörténetének sajátja, hiszen vannak magukat őslakosnak tudó népek is). A honfoglalás ténye nyomban két újabb (persze sok más népnél is meglévő) sajátoságot társít ehhez a történelemhez: egyfelől az őshaza-tudatot (esetünkben a Keletről-jöjtség, a valamiképpen a Kelethez, Ázsiához tartozás hol felerősödő, hol visszaszoruló tudatát, érzelm-, és asszociáció-körét); másfelől a befogadás-komplexust, a jövevények érzékenységét. Mai napig meghatározó az Európához való viszonyban az a kettősség is, amit már a Nyugat-felé kalandozó magyarok átéltek: az Európában talált civilizáció megkívánó csodálatát, az odatartozás vágyát, sőt, ennek érdekében az egész európai kultúra elfogadását; másrészt – minthogy először fegyverrel próbálták magukévá tenni e civilizáció kincseit, s vereséget szenvedtek – e vereség keserű érzését és tapasztalatát is. Éppen e vereség készítette a – korabeli európai megítélésüknél sokkal békésebb-kompromisszumkötebb hajlamú -- honfoglaló magyarságot az európai kultúra teljes elfogadására, ám a vereség-érzéshez kötődő negatív érzelmeket nem engedte elhalványulni az a tapasztalat, hogy a megtelepedés, megkeresztelkedés, az európai rendbe való betagozódás után is fennmaradt a környezet egy részének ellenségessége és elutasítása: a környező népek egy részének történelmi tudatában jószerint a mai napig él az erőszakos barbár-civilizálatlan magyar képzelet, (jóllehet ez már a földművelő és államalkotó kultúrákból jövő honfoglaló magyarságra sem volt ilyen végletesen igaz); s a távolabbi Nyugat magyarsághoz képest is őrződik az egzotikus ázsiai betolakodó képzelet. Az elutasítás vagy legalábbis a nem-ismerés meglehetősen általános. Az augsburgi, Lech-mezei csatavesztés így a magyar történelem egyik igen meghatározó szimbólumává válik: az onnan a monda szerint hírmondónak hazaengedett hét “gyászvitéz” az “álljatok meg a kapuknál” üzenetét hozta, s bár a későbbi századokban a magyarság újra meg újra reménykedett Európa befogadó ölelésében, harcolt az európai kultúra védelmében a tatár majd a török ellen, a “haladás” vívmányait ha késéssel is, de igyekezett átvenni, (az irodalmon végigfutó toposz a tizenharmadik századi költő, Batsányi által megfogalmazott “vigyázó szemetek Párizsra vessétek!”); a befogadást csak azok a pillanatok hozták meg számára, amikor forradalmi tágabb “európai” érdekeket szolgáltak (1848-ban, 1956-ban), és ezekben a pillanatokban sem számíthatott Európa hathatós védelmére. Igaz, hogy az “Európa védőbástyája” címet számos nép joggal vindikálhatja magának, s a valóságban mindezek a népek elsősorban önmagukat védték, (ha persze az európai kultúra részesei lévén ezen önvédelem egyúttal valóban Európa védelmét is jelentette); igaz az is, hogy a valahová tartozás nem megjutalmazandó érdem; de ettől még a magyar történelmi tudat igen lényeges vonása a csalódottság, a sértettség a Nyugat kirekesztő magatartásával és hálátlanságával szemben.

Az öntudat szempontjából ez megint csak érdekes kettős tudatot eredményez. Egyfelől (kifelé) állandó kisebbségi érzést, alkalmazkodási kényszert, utolérési komplexust (ami persze azután döntően abból táplálkozik, hogy a Rajna-Elba-vonaltól Keletre kialakult második jobbágyság, a polgárosulás csökevényessége következtében a magyarság is a gazdaságilag-társadalmilag elmaradottabb régió sorsában osztozott). Másfelől ugyanakkor a sikeres honfoglalás, az itt talált gyér lakosság lényegében ellenállás nélküli beolvadása, a határok tágulása (befelé) megerősítette az állam-, és nemzetalkotó öntudatot, ami egyszerre jelenti a környező népek által elutasított “úrnép”-attitűdöt, az erősebb hatalmakkal szemben viszont az alávetetés soha-el-nem-fogadását, egyfajta lázadó alapállást.

A történelem következő meghatározó vonása éppen ebből fakad. Minthogy az “ezerév” második fele idegen megszállások sorozata, ez egyúttal az ezen megszállókkal folytatott küzdelem korszaka is. De mivel a lázadások, forradalmak szinte kivétel nélkül elbuktak, ez megerősített egyfajta tragikus történelemképet is: az ellenség mindig túlerőben van, senkire nem számíthatunk, csak magunkra; a bukás lehet méltóságos, felemelő, példamutató, de mégis

a nemzethalál állandó fenyegetését hordozza. Nem véletlen, hogy a nemzeti Himnusz, és a himnusz-jellegű egyéb nemzeti dalok, a Szózat vagy a Székely himnusz is erre az élményre épül, (s zeneileg is viszonylag ritka módon ezt a tragikus jelleget hordozza). A tragikus nemzeti sors három történelmi kulcspontja az ország függetlenségét megtörő 1526-os Mohácsi *Vész* (melynek történelmi elnevezése is az esemény természeti csapás-szerű borzalmát hangsúlyozza, jóllehet a sokkal szelídebb elnevezésű 1241-es *Tatárjárás* még totálisabb pusztítást okozott); az 1848-49-es szabadságharc világosi fegyverletétele az osztrák-orosz túlerő előtt, majd a felkelő tábornokok, az Aradi Vértanúk (az elnevezés szimbolikája megint nagyon lényeges) ezt követő aradi kivégzése; s végül az első világháború után a Trianoni Diktátum, amely egyharmadára csökkentette az ország korábbi méretét. (Vereségek, megszállások sűrűn előfordulnak más kisebb népek történelmében is, a Trianonhoz hasonló élmény azonban eléggé ritka). Ezek az események meghatározóan vannak jelen a magyar nemzeti tudatban, megint csak egyszerre táplálva a vereségre-ítéltség fatalizmusát (és erősítve az ezekre a tapasztalatokra is építő kompromisszumkötő-hajlamot); és a mindezen csapások ellenére fennmaradni-akarás dacát és vitalizmusát.

2. *“Áldozatok és felelősök”*

A történelem értelmezése a nemzettudat igen lényegi eleme. Mint Európa legtöbb országában, Magyarországon is a 18. s főleg 19. századi romantika “nemzeti ébredése” tematizálta célértékek alapjaként a nemzeti történelmet, s tette eszménnyé a nemzeti egységet, és a nemzeti büszkeséget. A fent röviden ismertetett keserű múltat az első évszázadok államalakító és növelő hőskorával szembesítve próbálták az ehhez a hőskorhoz méltó Jövő újjászületés-eszményét megteremteni. Ennek a “risorgimento”-nak erős étosza volt: a múlt tragikus alakulását részben sorscsapásoknak tulajdonítva, az ősi Isten büntetése-gondolatot is felhasználva, de alapjában a saját felelősséggel való szembenézés alapján állt. A “gyáva”, megalkuvó, meghasonlott nemzedékekkel szemben egy munkálkodó, felelősségvállaló és a nemzetépítés céljában egységes nemzet képét vázolták fel, s az úgynevezett “reformkor” küzdelmeit (1825 és 1848 között) nagyjából ezen eszmények által mozgósított emberek harcolták végig, egészen az 1848-ban a reformok vonalát követve kirobbant forradalom és szabadságharc 1849-es bukásáig. Az újabb bukás azonban nem kedvezett a felelősségvállaló szembenézés embereinek. Bár a legnagyobb életben maradt költő (Arany János) a bukás költői feldolgozásában igen nagy súlyt adott a résztvevők felelősségének, a széthúzás, a meg gondolatlan lépések ostromozásának, de a megalázott – és többé-kevésbé reményvesztett-- nemzeti büszkeség ezt a keserű önkritikát ekkor már nem viselte el, s a következő időkben általánossá vált az okok kívülre-hárítása. Még a szellemi élet azon kimagasló alakjai is, akik időről-időre megkísérelték a nemzeti tudat önostorozó változatának ébrentartását, a tragikus sorsot nagyjából fátum-jellegűnek élték át, s csak a huszadik század harmincas éveiben bukkant fel újra egy olyan nemzedék, amely ismét elképzelhetőnek tartotta a nemzet ön-újjáteremtését (és ebből a reményből táplálkozva legjobbainak – például Bibó Istvánnak -- munkáiban ismét megfogalmazódtak a saját felelősséggel való szembenézés követelményei); ezt a nemzedéket azonban először az előretörő fasizmus szorította föld alá, majd a kommunista diktatúra vette ki a kezéből a nemzet sorsának alakítását – tehát ez a kezdeményezés is bukással végződött (s ha 1848/49 a reformkor végső vereségét jelentette, e reformnemzedék végső veresége az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésével érkezett el). Végül is az utolsó százötven évben az a felfogás uralkodott tehát a magyar történelmi tudatban, hogy a felemelkedés, a jobb jövő lehetőségeit a külső túlerő (és a lehetséges támogatók érdektelensége) elfojtja, s ha a belső felelősség kérdése felmerül, ez legtöbbször (a romantika nemzet-egység eszményének megfelelően) az egységhiányt, a meghasonlást, az árulást jelenti.

A nemzeti egység eszményítése gyakran azt is kiváltja, hogy a történelmi tudat formálói igyekeznek elleplezni az ellentéteket, s a múlt bemutatása így nem ritkán leegyszerűsített: az egységesnek látott nemzet törekvései egyrészt a túlsúlyos külső erők, másrészt egy parányi kisebbséget alkotó áruló csoport bűnei miatt vallanak kudarcot. Az érdekek megosztottsága és rossz egyeztetése, a többségi csoportok felelőssége igen kevésbé tematizálódik. A kifejlett demokráciák pluralizmusa éppen azon alapszik, hogy a megosztottság természetes, a túloldal nem ellenség és nem áruló, s a nemzeti érdek a különböző, egymás által elismert erők eredőjében, hosszú egyeztetési folyamatok során jön létre. E demokráciák nagy része természetesen átesett egy vagy több olyan korszakon, amikor egyes erők a többiek kizárására törekedtek; ezen országok közül nem egyben véres polgárháborúk dúltak, intoleráns kisebbségek próbálták uralmukat kizárólagossá tenni, de elkövetkezett egy olyan periódus is, amikor történelmi kompromisszumot kötöttek a korábbi ellenséggel, s lassan megtanulták azt is éppolyan embernek tekinteni, mint önmagukat. Ebben mindig nagyon sokat tudott segíteni a történelmet feldolgozó irodalom. Anglia és Skócia történetében például Walter Scott regényei képviselik azt a megbékítő, relativizáló erőt, amely az egymással korábban mérhetetlenül ellenséges vallási pártok, és bizonyos mértékben az angol és skót nép több évszázados viszállyai után ezek szintéziseként létrejövő, modern brit nemzettudatot úgy tudja kifejezésre juttatni, hogy egyúttal formálja-alakítja, széles olvasóközönségével el is fogadtatja azt. Magyarország történetében ez a folyamat nem zajlott le teljesen. Torzító az a beállítás, hogy a magyar történelemből hiányoznak a tolerancia, a demokratikus érdekegyeztetés hagyományai. Ahol és amikor működtek az önkormányzás, vagy a parlament plurális mechanizmusai (ezek pedig a rövid, diktatórikus időszakok kivételével többé-kevésbé működtek mind országos szinten, mind pedig az egyes településeken), ott találkozhatunk az egészséges érdekegyeztetés és a tolerancia számos példájával is. De a szabadságtörekvéseket leverő hatalmakkal szemben fenntartott lelki ellenállás szükségessége nem kedvezett az ellentéteket összebékítő szemléleteknek, s ahol a megosztott nemzet egyik oldalán az idegen hatalmak kiszolgálói álltak, ott könnyebb volt a fekete-fehér szemléletet alkalmazni. Walter Scott magyar megfelelőjeként Jókai Mór, a tizenkilencedik század nagy romantikus írója megpróbálta ugyan a korabeli ellenerőket kibékíteni, és erőfeszítései sikerrel is jártak: nem véletlen, hogy a magyar nemzettudat számos eleme kapcsolódik az ő műveihez, s talán az sem túlzás, hogy ha az általa képviselt szemléletet az 1867-es kiegyezés a Habsburg-ház és a magyar politikai elit között, s az ezután kialakult “kettős hatalmi” Osztrák-magyar Monarchia-tudat szellemi előkészítőjének tekintjük. A történelem azonban továbbmozgott; az akkori kiegyezés jelentőségét a Monarchia szétesése felszámolta, s a huszadik században olyan új megosztottságok jöttek létre a magyar társadalomban, amelyeknek szintézise, megbékélése a mai napig nem tekinthető megoldottnak. S mindezt súlyosbítja a német majd orosz megszállás, amely – a nemzet szabad akaratgyakorlásának, az érdekek kifejeződésének lehetősége híján – eleve nem vezethetett az eltérő érdekek összedolgozódásához. Nem csodálható, ha ilyen körülmények között – a felelősség gyakorlásától megfosztottan – a történelmi tudatban a felelősségelhárítás dominál. Az már más kérdés, hogy a magyar politikai elit a huszadik században kevés kivétellel akkor sem nézett szembe önnön felelősségével, s ami ettől elválaszthatatlan: akkor sem tudott az adott körülmények adta lehetőségekkel felelősen élni, amikor erre –legalábbis viszonylagosan – lehetősége volt, (mint a két világháború között, s e tekintetben nem nevezhető tökéletesnek a rendszerváltás óta eltelt időszak teljesítménye sem). Persze bonyolult dolog ez: a viszonylag önállóbb korszakok elitjeit is az alávetettség évtizedei szocializálták; s ugyanez elmondható a társadalmak egészéről. Erősek a hatás—ellenhatás mechanizmusok is. Ha például évtizedekig sulykolják a “bűnös város”, vagy a “bűnös nemzet” képzetét (az első stigmával a tekintélyuralmi konzervatív rendszert a két világháború között huszonöt éven át irányító Horthy illetve az 1919-es Tanácsköztársaság Budapestjét, a másodikkal a Sztálin helytartójaként fellépett Rákosi a szerinte “kilencmillió fasiszta” Magyarországot), akkor

ennek természetes visszahatása, hogy az emberek történelmi tudata fel akarván végre szabadulni a túlzásában mindenképpen igazságtalan megbélyegzés alól, a történelem túlélői semmilyen formában nem kívánnak saját múltbeli felelősségükkel foglalkozni. (S ez megint csak a külső erők, és az árulók kárhozzátásához, és az áldozat-nemzet képéhez vezet).

A felelősség meghatározása azonban a múlthoz való viszonynak csak egyik eleme. Legalább ilyen fontos tényező a történelmi tudat alakulásában az is, hogy milyen irányt lát maga előtt egy korszak társadalmá, hiszen a múltat is mindig aszerint értelmezi, és értelmezi át, hogy milyen irányban véli lehetségesnek (és szükségesnek) az előrehaladást. Ebből a szempontból is meghatározó a közelmúlt alakulása. A "szocializmus" korszakában az előrehaladást elsősorban a feudális múltból az egyenlőségelvű kommunizmus felé határozták meg, (ennek megfelelően a múltból is az számított pozitívnak, ami vagy harcot jelentett az egyenlőtlenség ellen – parasztfelkelések, forradalmak, eretnekmozgalmak, munkásmozgalmi szervezkedések --, vagy az egyenlők közösségeként felfogott "népet": a feudális korszakban a jobbágyparasztságot, később a munkásosztályt és a "dolgozó parasztságot" képviselte). Ugyanakkor (másodlagosan) a múltra vonatkozóan – és a feudalizmushoz viszonyítottan -- pozitívnak számított a polgárosodás is, a marxista formációelméletnek megfelelően, amely a kapitalizmust a szocializmus előtti legfejlettebb társadalmi formának tartja; (s ezt az elemet erősítette a "szocializmus" modernizáció-felfogása is, amely az ipari fejlődés tekintetében a fejlett polgári társadalmakat utolérendő és meghaladandó mintának tekintette). A marxista történelmi munkák gyakran sajnálkoztak afelett, (és az ország elmaradottságának számos elemét vezették le abból), hogy Magyarországon a polgárosodás csak megkésve és csökevényesen zajlott le. A korszak szóhasználatában viszont a "polgári" egyértelműen negatívnak számított; ennél negatívabb konnotációja csak az "úri", "feudális" (vagy "félfeudális") és persze a "fasiszta" jelzőnek volt. (Mindennek az összességében az volt, hogy a feudális viszonyokat a polgárosodással lehet meghaladni, ha azonban ez elmaradt, akkor túl kell lépni rajta, és "dolgozóvá" kell válni, amelyen az egyenlősített munkás-paraszt-értelmiségi állami alkalmazott értendő). A rendszerváltással (illetve a történelmi tudat azt előkészítő átrendeződésével) ennek a többévtizedes iránymeghatározásnak is az ellenhatása következett be. A "dolgozó" és a "munkás" elvesztette pozitív képzetkörét, cél-jellegét, s helyette a "polgár" lett a társadalmi eszmény; s ha az "úri" nem is nyerte vissza régi rangját, a szocializmusban felszámolt, és a "polgárral" együtt támadott-megbélyegzett társadalmi rétegek képviselői: a "nemes" az "arisztokrata", a "pap, szerzetes" és a "gazdaparaszt" visszasorolódott a (nosztalgikusan szemlélt) pozitív minták közé. Mindez híven tükrözte a társadalom irányváltását: a polgárosodás, (egy polgári, kapitalista társadalom "építése") felé, méghozzá oly módon, hogy (a szervesen, mesterségesen végbevitt társadalmi mozgás korrekciójaként) a szocializmus által erőszakosan kiiktatott többi, (pre-polgári) társadalmi réteg is lehetőséget kapjon a rekonstruálódásra. (A hatás-ellenhatás inga visszalengése közben az nem kap jelentőséget és figyelmet, hogy négy évtized szocializmus után nem ugyanaz a társadalom, mint előtte, s a "kapitalizmus építése" – a közben végbement társadalmi változások tekintetbe vétele nélkül -- ugyanolyan szervesen, mesterségesen, mint a "szocializmus építése" volt: a lényeg a történelmi tudat átigazítása, átirányítása, s ennek az iránynak a "polgári Magyarország" eszménye az adott pillanatban tökéletesen megfelelni látszik).

A polgárosulás eszményének uralma jegyében nem csodálható az sem, hogy a korábbi korszak azon dogmája, amely az ország gazdasági-társadalmi "elmaradottságát" a polgárosulás elmaradásában gyökereztetve, lényegében változatlanul tovább él. Magunk is említettük, hogy Európa keleti felének történelmében valóban sokminden hiányzott azok közül a feltételek közül, amelyek a Nyugat fejlődését meghatározták, s kétségtelen az is, hogy Magyarországon a nyugati mintákhoz képest alig volt polgárság, s mint hangsúlyozni szokták, az is nagyrészt

idegen eredetű volt. Ám a polgárosulás hiánya a történelmi munkákban – s ezek nyomán a régió történetével foglalkozó nyugati elemzésekben is – kissé eltúlzott. Mert az már pontatlan állítás, hogy egyáltalán nem voltak polgári előzmények. A reneszánsz magyarországi jelenlétét lehet egy szűk udvari-nagyúri réteg ügyének tekinteni, (bár a folklórban a mai napig számos olyan motívum mutatható ki, amely ebben a reneszánsz kultúrában gyökerezik). Az már vitathatatlan viszont, hogy a tizenhatodik században a marha-, és só-kereskedelem bázisán jelentős tőkefelhalmozási kísérletek történtek Magyarországon, megerősítve az ilyen értelemben a polgárosulás felé tapogatózó nemesi és paraszti rétegeket (amelyek ereje a kuruc háborúban robbant ki, s a saját lábára álló – és “nyugatosodó” --Magyarország esélye csak azok végső, 1711-es leverésével enyészett el.) Ugyanebben a korszakban viszonylag erős mező-, és bányavárosok alakultak ki, amelyek belső élete nem is sokban különbözött azon nyugati civitasokétól, amelyeket a klasszikus polgárosodás előőrseinek tekintenek. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a Max Weber által a kapitalizmus szellemével nem alaptalanul összekapcsolt protestantizmus oly mértékben gyökeret vert a korabeli Magyarországon, hogy a katolicizmus uralmát a kétszáz éves ellenreformáció minden erőfeszítésével is csak kétharmados arányban tudta helyreállítani. A középnemesség-vezette tizenkilencedik századi polgárosulási kísérlet már megjelenik az általános történelmi tudatban is (ez az említett reformkor lényege), de mivel ezt a kísérletet is leverték, s a század második felében a nemesség elfordult a reformoktól, ezért a későbbi történetírói szemléletben a polgárosulás valóságos kezdeteit a kiegyezés utáni, Monarchia-beli Gründerzeit időszakába datálják, s a reformkort elbukott kísérletnek tekintik. Ennek következménye, hogy a polgárosulás kritériumai között csak azokat a sajátosságokat tartják számon, amelyek a tizenkilencedik századvég elsősorban városi, még inkább budapesti, (s jelentős arányban valóban idegen eredetű: német, zsidó, szlovák) polgári rétegeit jellemezték.

Mіндеzt fontos volt előrebecsíteni, mert a múzeumokban (is) megjelenő történelemképet a történelmi tudatot általában is befolyásoló ezen tényezők hatása mindenképpen meghatározza. Az alábbiakban elsősorban két szempontból vizsgáljuk meg néhány budapesti múzeum történelmi tudat formáló szerepét. 1. Hogyan viszonyulnak a huszadik századi közelmúlthoz; milyen önképpel vezetik közönségüket a fasiszmus és a kommunizmus időszakai után az Egyesült Európába? 2. Milyen szemléleti változásokon megy át a múzeumok által képviselt történelmi tudatban) a történelemhez való (a közelmúltat is értelmező) viszony? Minthogy – mint korábban már mi is említettük -- a múzeumi kiállítások illetve az azokból egyes elemeket hangsúlyosan kiemelő katalógusok, múzeum-ismertetőik szimbolikusan mindig valamilyen történelemképet s ezen keresztül egy meghatározott társadalomképet fejeznek ki, ez a szimbolikus üzenet (amelyben persze egyszerre jelen a nemzeti tudat általános alakulásának a fentiekben vázlatosan bemutatott hatásai és a kiállítások rendezőinek valamilyen irányban elkötelezett személyes, illetve csoport-nézetei) elemezhető és értelmezhető, s *az alábbiakban ezt a szimbolikát próbáljuk megvizsgálni, különös tekintettel a szimbolika azon elemeire, amelyek általában is hangsúlyosan érvényesülnek a jelen közgondolkodásában.*

III. A múzeum (változó) történelemképe (Nemzeti Múzeum: 1977—2002)

Két múzeumot választottunk ki elemzésre Budapest kiállítóhelyei közül. A Nemzeti Múzeum természetesen a legjelentősebb a nemzettudat alakítása szempontjából; létében is a magyar történelem egyik szimbóluma, “szent helye”. A nemzeti múzeumok mindenütt kiemelt szerepet játszottak a modern nemzettudat kialakításában, de Magyarországon ehhez két további

szimbolikus képzetkör társult. Az egyik, hogy a 19. századi reformkorban az említett nemesi modernizációs törekvések és az ehhez kapcsolódó kultúrátámogatás *indító* jelképe volt: alapítója az a gróf Széchenyi Ferenc, akinek fia, Széchenyi István, nyilván apja példáját is követve, 1925-ös országgyűlési beszédével a reformkor kezdeményezője és a modern nemzeti intézmények alapításának és a polgári fejlődés egyéb feltételei megteremtésének húsz éven át legfőbb motorja volt. A másik, hogy a múzeum épületéhez kötődik az 1848 forradalom szimbolikája: ahogy Párizsban a Bastille, Oroszországban a Téli Palota ostroma, (tehát a gyűlölt önkényuralom jelképének számító épületek elleni roham) szimbolizálja a forradalmi változást, a gyakorlatilag vértelen 1848-as forradalom számára az az épület válik nem a “mit kell elpusztítani”, hanem a “mire építünk” szimbólumává, amelynek lépcsőin, a történelméből szervesen építkező, öntudatosodó nemzet összegyűjtött kincsei előtt deklarálják a forradalom fiatal kezdeményezői, hogy a nemzet birtokba veszi saját sorsát (múltját, teljesítményeit, lehetőségeit), s az épület kiválasztásával egyúttal kifejezésre juttatják azt is, hogy a forradalom egyenes folytatása a múzeumot létrehozó reformkor törekvéseinek. (Az is jelképes jelentőségű, hogy a nemzeti követeléseket és Petőfi forradalomra felhívó versét e színhely előtt a forradalom előestéjén a polgári nyilvánosság alapvető intézményében, a gondolatszabadságot jelképező kávéházban, majd a birtokba vett, és a sajtószabadság kivívását jelképező nyomdában olvassák fel, ezután következik a múzeum, vagyis a nemzeti kultúra, a nemzet “alanyiságának” birtokbavétele, majd felvonulnak a Várba, amely a királyi-állami hatalom jelképe, és a politikai foglyok fogva tartására szolgáló börtön megnyitásával az általános politikai szabadság kivívását is kifejezésre juttatják). Bár a múzeumhoz későbbi története folyamán már nem társultak ekkora intenzitású érzelmek, időről-időre újra meg újra a nemzet történelmi tudatának szimbolikus színpadaként jelent meg. A tizenkilencedik század végének dualista időszakában itt ravatalozták fel a 48/49-es szabadságharc irányítójának és Petőfivel együtt legfőbb jelképének, Kossuth Lajosnak hazahozott hamvait, az 1918-as polgári forradalom idején ugyanitt állt Ady Endre ravatala, aki a kor legnagyobb költőjeként egyszerre volt e forradalom és a huszadik századi újabb nemzeti ébredési hullám előfutára. És itt állították ki először a Kádár-korszak utolsó éveiben az akkor hazahozott Szent Koronát, az önálló magyar államiság jelképét, amely akkor, a rendszerváltás előtti időben egyrészt a nem-kommunista múlt, másrészt a minden megszállástól mentes, független ország üzenetét hordozta. (Az első jelentést a kádári hatalom is elfogadta, arra törekedvén, hogy a korábbi, csak a “haladó” múltat preferáló sztálinista szemlélettel ellentétben egyfajta “kiegyezés” keretében integrálja a nemzeti múlt mindazon elemét, amely nem veszélyezteti a hatalmát; a második jelentést viszont csak a történelmi köztudat tette magáévá, s a színhely érzelmileg éppen a kommunista hatalommal szemben vált hatalmas tömeget magához vonzó zarándokhellyé; míg a rendszerváltás után a koronázási jelvények heves viták közepette át nem kerültek a Parlamentbe, azon pártok győzelmét követve, amelyek a keresztény magyar állam hagyományát közvetlenül követendő mintának tekintették, s azt akarták kifejezni, hogy ez a Szent Koronában megtestesülő konzervatív keresztény államiság nem csupán a múzeumban őrzött Múlt, hanem a jelen politikai hatalomgyakorlásának is meghatározója.)

A Nemzeti Múzeum tehát szinte mindig kiemelt jelentőségű volt a kiállítóhelyek sorában. Ennek következtében kiállításai is fokozott szimbolikus jelentőséggel bírnak: mindig tükrözik a nép és az állam eredetére vonatkozó felfogásokat, a nagy történelmi fordulatok aktuális értelmezését és az uralkodó kulturális orientációt. (Ennek csak egy – igen beszédes -- példája, hogy 1946-ban az első kiállítás, ami itt megnyílt, az “orosz-magyar kapcsolatok” kiállítás volt, (ez volt az első emeleten) és az “amerikai életforma képekben” (a második emeleten); egyszerre kifejezésre juttatva azt, hogy kik is a győztes hatalmak, kikhez kell ezután igazodni; de azt is, hogy Magyarország számára az orosz hatalom az irányadó (a második emelet jóval kevésbé látogatott és kisebb jelentőségű, és mondani sem kell, hogy a koalíciós időszak

lezárultával már szó sem lehetett semmiféle amerikai vagy egyéb nyugati életforma bemutatásáról).

A kommunista hatalomátvétel után évtizedekig természetesen az uralkodó ideológia jelent meg a múzeum kiállításain és katalógusaiban. E korszak elemzése szétfeszítené jelen írásunk kereteit. Amire vállalkozunk, az három múzeum-ismertető összehasonlítása, amelyek közül az első a Kádár-korszak leszálló ágának kezdetei körül, 1977-ben született, a második már a rendszerváltás után, végül a harmadik a jelen helyzetet (illetve a jelenleg domináló szemléletet) tükrözi. Az első kettő által jól összevethető a rendszerváltás előtti és utáni állapot, a harmadik pedig reprezentatív céllal készült, összegző jellegű, évfordulós anyag, s mint ilyen feltétlenül érdemes a számbavételre. A három elemzett szöveg, (beleértve a kiadványok általunk szintén elemzett gazdag képanyagát is):

Fülep Ferenc (szerk.): a Magyar Nemzeti Múzeum 1977. Corvina, Bp.

Fodor István (szerk.): Magyar Nemzeti Múzeum 1992. Corvina, Bp.

Pintér János (szerk.): A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményei, 2002. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.

Hogy a múzeum mennyire tükrözi az adott kor ideológiai orientációját, ezt jól jelzi, hogy még 1977-ben is az olvasható a múzeum ismertetőjében, hogy „a magyar történelem tárgyi anyaga a Horthy korszakban a mindenkor uralkodó osztály csillogó tárgyaiból került ki, hiányzott a köznépre, a jobbagyságra vonatkozó anyag”. Az osztályharcos, minden jelenséget az osztályviszonyokra vetítő történelemértelmezés a kommunista hatalomátvételtől kezdve egyértelműen dominált, s bár a hatvanas évek közepétől az „enyhüléssel”, a diktatúra „puhulásával” összefüggésben az osztályharcos szempontok hangsúlyozása folyamatosan csökkent, és inkább egyfajta „össztársadalmi” szemléletnek adta át a helyét, valamilyen módon még ekkor is megjelent a legkülönbözőbb kiadványokban és bár már nem hatott teljesen „korszerűnek”, semmiképpen sem volt a hatalom ellenére. Ezzel kapcsolatban is jellemző egyébként az ingamozgás: ha a szocialista időszak túlhangsúlyozta a társadalmi igazságtalanságok és ellentétek jelentőségét, az „elnyomott nép” nézőpontját, akkor a szocialista korszak hanyatlásával, majd a rendszerváltással az inga magától értetődően leng ki a másik irányba, s mint látni fogjuk, a kor uralkodó történelemszemlélete szinte egyáltalán nem kíván foglalkozni ezekkel a kérdésekkel, azokat egészen a meghaladott paradigma tematizációinak tekinti.

Vannak azonban folytonosságok is a hetvenes évek és a rendszerváltás utáni korszak történelemképében. Már a '77-es kiadvány is erősen hangsúlyozza például Magyarország Közép-Európába való behelyezését, s ez jelentős elmozdulás az ötvenes és hatvanas évekhez képest, amikor a hidegháború Kelet-Nyugat polarizációja jegyében Magyarországot is egyértelműen a Kelethez (Keleti Blokk, Varsói Szerződés, Kelet-Európa) sorolták. A hetvenes években, a kádári óvatos Nyugat-felé tapogatózással összhangban népszerűvé vált az “Európa három történelmi régiója” koncepció (a kor talán legjelentősebb magyar történészének, Szűcs Jenőnek könyvcíme); amelynek lényege, hogy a Nyugat—Kelet polarizációt feloldja Közép-Európa önálló (kevert) arculatának és ebből fakadó *sajátos (közvetítő) szerepének* felmutatásával. Ennek a gondolatnak jelentős tradíciója van Magyarországon: a német és szláv nagyhatalmak közé került kisebb népek, illetve az ezek együtteseként leírt régió szerepét már a 19. században felismeri – igaz már csak emigrációjában -- a magyar szabadságharcot vezető Kossuth, s megfogalmazza az e népek politikai-gazdasági összefogását szorgalmazó Duna-konföderáció gondolatát. Nem sokkal később Magyarországra vonatkoztatva bukkan fel a közvetítő, a két világ közötti szerep a századforduló legnagyobb költője, Ady Endre

“Kompország”-metaforájában. (Tudniillik Magyarország, mint ide-oda hajózó komp a keleti és nyugati kultúrák partjai között). Főleg ez utóbbi gondolat elevenítődik fel a huszadik század végén: egy korabeli szerző (Simonffy András) „Kompország katonái” címmel ír könyvet az ország második világháborús sodródásáról. A metafora tovább is él. A Nemzeti Múzeum jelenlegi kiállításának is az a címe, hogy: Magyarország Kelet és Nyugat határán; az EU-csatlakozást pedig úgy interpretálta a média, hogy véget ért a kompország-állapot, Magyarország kikötötte a hajóját a Nyugathoz. (A Heti Világgazdaság című folyóirat címlapja is egy kikötői cölöppel érzékeltette ezt a “megérkezést”). A komp mellett a hasonló funkciójú híd-metafora is erős: Magyarország mint híd Kelet és Nyugat között. (Az EU-hoz csatlakozás ünnepei között szinte minden városban tartottak hídhoz kapcsolódó, kifejezetten e metafora szimbolikájára építő ünnepeket. Látványos volt a budapesti hidak jelkép-hangsúlyozó átünnepiesítése: a Lánchídon: ünnepi reggeli, a Szabadsághidat füves rétté varázsolták, az Erzsébet-hídon vízfüggöny jelezte az ünnepélyességet, de a vidéki városokban is, ahol híd van, ez mint szimbólum, jelentős szerepet kapott a csatlakozási ünnepeken. A “híd” ebben a szimbolikában elsősorban Kelet és Nyugat közötti összekötő, de az utóbbi időben felerősödött Magyarország Észak--Dél közötti közvetítő szerepe is: például jószolgálati funkciók a Balkán irányában, vagy az úthálózat déli irányú fejlesztése). A Kelet-Nyugat metszetben mindenesetre az inga már a hetvenes években az említett módon megindul Nyugat felé, ahová a rendszerváltással megérkezik. (A Nyugathoz, Európához tartozás a mai kiállítás anyagában már egyértelmű. Hogy mégis ingát említünk, ez arra utal, hogy a történelem folyamán többször volt e tekintetben ide-oda mozgás: Szent István 1000-ben egyértelműen a Nyugathoz kötődött, utódai közül néhány Bizánc és Oroszország felé keresett szövetséget, de a nyugati kereszténység választása hosszabb időre eldöntötte ezt a kérdést. A török hódítás megint “közép”-helyzetbe hozta a magyarságot “két pogány közt”, ahogy azt a korabeliek megfogalmazták, majd a török kiverésével ismét nyugatosodás következett, Széchenyi a reformkorban Anglia példáját jelölte meg követendő útként, de Ady Endre a század végén már úgy volt “nyugatos”, hogy ezt az orientációt egy “keleti fajta” sóvárgásaként jellemezte. A huszadik századi irodalmi-szellemi mozgalom folyóirata programadóan viselte a Nyugat címet, de a harmincas-nyolcvanas népi írók-mozgalma már e szemlélet ellenhatásaként, és a Szovjetunió felé is tájékozódva nem véletlenül Kelet Népe címmel adott alternatív, tartalma szerint egyébként a közép-helyzetnek megfelelő “harmadikutas” programot. A kommunisták kelet felé vitték el az országot, amelynek lakossága azután egyre határozottabban választotta a számára a magasabb életszínvonalat, civilizációt és demokráciát jelképező Nyugatot már az ötvenes-hatvanas évek fordulójától kezdve, a szellemi élet orientációját is mindinkább a nyugati pólus felé közelítve).

A másik, amit megfigyelhetünk, a fenti mozgással párhuzamos, folyamatos változás: *a figyelembevett kultúrák, kulturális hatások tágítása*. Az ötvenes évek szemlélete, a korabeli autarkias gazdaságnak és katonapolitikai sündisznóállásnak megfelelően a kulturális mintákat tekintve is zárt körben mozgott, Magyarországot egyértelműen a szláv kultúrkörbe igyekezett bekapcsolni. Mivel a magyar finnugor nép, ezt rokonsági alapon nem tehetette, viszont erősen hangsúlyozták, hogy a vad honfoglaló magyarok a civilizációs elemeket a szlávoktól vették át. (Ez a szemlélet ugyan korrigálta a korábbi évszázadoknak a szláv népekkel szemben gyakran alkalmazott kultúrfölény-arroganciáját, de teljesen átesett egy másik hamis végletbe, a koncepció érdekében nem ritkán téve erőszakot a történelem tényein.) A hetvenes években a bezárkózó szemlélet már oldódván, a kiállítás sokféle kultúrára, széles kulturális érintkezésre utal (Égei tengeri kultúrák, kelták, szarmaták, Bizánc, Nyugat-Európa, Rajna-vidék, Limoges, flamand hatás, itáliai reneszánsz hatása, stb.). Ez a tendencia is később tovább folytatódik: a múzeumi anyag arányaiban is egyre hangsúlyosabban érvényesül a nyugat-európai kapcsolatok növekvő szerepe. A kulturális nyitás egyúttal a multikulturális szemlélet térhódítását is jelenti.

A multikulturalizmus az ezredvégen világtendencia, s ez múzeumi anyagunkban is kétféleképpen is jelentkezik. Egyrészt a korábban gyakran homogénnek feltüntetett Magyarország, mindinkább mint multikulturális, sok kulturális hatást és kulturális kisebbséget magában egyesítő ország jelenik meg, másrészt ehhez kapcsolható a regionális különbségek szintén megfigyelhető felerősödése is, (ami ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy az ország több rész-kultúra "patchwork"-jeként ábrázolható).

A fentiekhez kapcsolható az is, hogy a magyar történelem jelzett sajátosságai, Kelet és Nyugat közti hányódása, kulturális nyitottsága és szintetizáló, sokféle rész-kultúrát befogadó jellege mint a fennmaradás, az életképesség, s eredményeképpen az Európában-meggyökerezés jelei vannak jelen a magyar történelmi tudatban és önképben (különböző felmérések tanúsága szerint ez az egyik legerősebb nemzeti büszkeségforrás). Ennek hangsúlya a jelenlegi kiállításban már igen jelentős: a fennmaradás és az Európában meggyökerezés a történelmi tudatot jellemző fő gondolatok egyikeként erőteljesen tematizálódott.

A harmadik, a múzeum anyagaiban megfigyelhető kiemelkedő szimbolikus elem a magyarság vándorló lovas nomád nép-képével szemben *a letelepedett, földműves, kézműves kultúra* hangsúlyozása. A romantikában s annak kései, a magyar honfoglalás ezeréves évfordulóját fényes külsőségek között megünneplő, millenniumi változatában nagy hangsúlyt kapott a lovas hódító alakja, s ez összecsengett a Nyugat-Európában rögzült sztereotípiával is. A modernizáció azonban a civilizáció fejlődésén alapuló érték, melynek fontos állomása a letelepedés, a földműves kultúrák kialakulása. Így a modernizáció céljait követő ország önképében is felerősödnek azok a hagyományok, amelyek egy letelepedett, megállapodott, fejlett és fejlődő kultúra képét sugallják. A negyvenes évek iparosításától kezdődően azután a korábbi Agrár-Magyarország kép is fokozatosan átalakul: az ötvenes években már az ipari-agrár ország; a hatvanas évek végétől egy polgárosuló ország képe lesz az ideál, s ennek megfelelően a múlt emlékei közül mind nagyobb hangsúlyt kapnak a nagyipari termelés előzményének tekintett kézműipari termékek, illetve a városi kultúra tárgyai. A régmúlt kiállított leletei között egyre nagyobb súllyal szerepelnek olyan tárgyak, amelyek szembeötlő jellemzője a finom megmunkáltság, a kidolgozottság, a bennük megnyilvánuló ipari teljesítmény, s a kiállítás időrendi felépítése, amelyben a magyar történelem ezeregyszáz esztendeje a Kárpát-medencét lakó korábbi kultúrák sorába van beágyazva, azt is sugallja, hogy Magyarország nagyon civilizált történelmi előzményekkel rendelkezik, ahol már az itt talált kultúrák (amelyekre ráépült a magyar történelem) is magas civilizációs szintet képviseltek. E sugallat tovább erősödött a legutóbbi időben: a jelenlegi kiállítás leglátványosabb (és legkorszerűbben installált) része a honfoglalás előtti időszak bemutatása, annak hangsúlyozása, hogy az európai kulturális-civilizációs fejlődésnek fontos állomásai (és központjai) voltak a Kárpát-medencében: az itteni történelmi emlékek nem egy periféria, hanem a „főirány” relikviái. Korábban is jelentős volt a pannóniai római múlt bemutatása; ennek hangsúlya tovább növekedett, s annak kiemelése is, hogy a római kor az európai civilizáció bölcsője; ezt a kiállítás különösen a vallás, a művészet és az individualitás fejlődése oldaláról mutatja meg. De míg a korábbi összképből a rómaiakkal szemben a környező „barbár” kultúrák relatív elmaradottsága volt érzékelhető, most a többi kultúra is a maga kora fejlett centrumaként kerül bemutatásra. Mindehhez két további érdekesség kapcsolódik. Egyrészt a múlt bemutatásában gyakran figyelhető meg, hogy egyes korszakokat mintegy a jelen kiterjesztésével szemlél az utókor: a rómaiakkal kapcsolatban például Aquincumtól Pompejiig rendre azt hangsúlyozzák, hogy életformájuk mennyire hasonlított a modern emberére (a padlófűtéstől a csatornázáson át az üzletsorokig és a bérkaszárnnyáig, a sétányokig és tengerparti nyaralókig). A jelen ilyen kiterjesztése most a korábbiaknál messzebb nyúlik. Időszámítás előtt 5000-ból mutatnak be egy rekonstruált házat, időszámítás előtt 1200-ból egy rafinált őrtoronnyal védett falut, s hozzájuk

kapcsolódóan a ma embere számára is ismerős elemekből építkező életformát, s maguk a tárgyak is oly módon vannak bemutatva (restaurálva), mintha maiak lennének. A múlt így nem a széttört cserepek, időrágta fémdarabok (elpusztult) világaként, hanem erőt és folytonosságot sugallva áll előttünk. A másik érdekesség abból adódik, hogy a római birodalmi határ, a limes a Duna-vonalon húzódva mintegy kettészelte a mai Magyarországot: az emlékek és lelőhelyek bemutatásával implicite felerősödik az ország két fele között a mai napig érvényesülő civilizációs lejtő képzete, de ezzel az a képzet is, hogy Magyarország a Kelet-nyugat megoszlásban nem a Kelet része, a Kelet-Nyugat határ az országon belül húzódik.

A kiállítás egészében – s ez a szemléleti sajátosság a honfoglalás utáni részeken is érvényesül, nem csak az hangsúlyozódik tehát, hogy mit kapunk a fejlett világtól, hanem hogy mi az, amit „mi” adunk Európának. (E tekintetben egyébként ma Magyarországon jelentős hangsúly-különbség van az egyes politikai pártok és a mögöttük álló szubkulturák történelemképében. Egyesek, elsősorban a szociál-liberális pártok, a Nyugat fejlesztő hatását hangsúlyozzák; ehhez kapcsolódik például a „Nem az EU akar hozzánk kapcsolódni” szlogen. Mások, elsősorban a konzervatív pártok viszont azt emelik ki – s a múzeum inkább ezt a szemléletet tükrözi --, hogy Magyarországnak van mire büszkének lenni, gazdag kulturális örökséget viszünk az EU-ba; -- az ehhez a szemléleti irányhoz tartozó szlogen: „Van élet az EU-n kívül is”. Ehhez kapcsolódóan a hagyományból egyébként elsősorban a magyar mezőgazdaság: borok, gyümölcsök, állatok kiválósága szerepel a diskurzusban, olykor éppenséggel úgy, hogy ezek minőségétől, versenyétől „fél az EU”; az Agrár-Magyarország-képlet említett visszaszorulása következtében ezek a motívumok kevésbé szerepelnek viszont a múzeum anyagában.)

Jól tükrözi ellenben a múzeumi anyag azt a hangsúlyeltolódást, amit a történelmi önképben a nyolcvanas évek közepétől a nemesi tradíciók újra-beemelése, a rendszerváltás óta pedig *a nemesi és polgári tradíciók fokozódó hangsúlya* jelentett. Később még kitérünk az egyes társadalmi csoportok megjelenésének változó arányaira, most itt csak azt emelnénk ki, hogy a múzeum miként egyezteteti össze fent bemutatott törekvését a múlt civilizáltságának hangsúlyozására a nemesi hagyománynak a közgondolkodásban is megfigyelhető felerősödésével. Minthogy a nemesség önnön történelmi legitimációját a honfoglaló lovas nomád harcosok győzelmeiben gyökerezettette, a nemesi hagyomány erősen kötődött ehhez a tradícióhoz. A lovas-nomád képzet a szocialista időszakban azonban fokozatosan visszaszorult, egyrészt az említett modernizációs törekvések miatt, másrészt mint “a Horthy-Magyarország uralkodó osztályához” kötött eszmény. A rendszerváltás után bizonyos szubkulturákban éppen ezért, a szocialista tagadás tagadásaként újra felerősödött az ez iránt a hagyomány iránti érdeklődés. Ez megfigyelhető a lovaglás, a lótényésztés divatjában, a lovastúrák, huszáregyesületek szaporodásában, a lovas íjászat, és más, honfoglaláskori szokások újra felfedezésében. A múzeumi szférában e szemléleti változást tükrözi a Honfoglalást a Millennium szellemében megörökítő, a szocializmus időszakában mindvégig raktárban tartott Feszty-körkép újra felállítása, reprezentatív installálása és a hozzá szervezett zárandoklat-jellegű népmozgalom. A lovas-nomád hagyomány jelen van a Nemzeti Múzeum anyagában is, de – a korábban mondottaknak megfelelően – nem túlságosan erős hangsúllyal. A nemesi hagyomány elsősorban más módon kerül előtérbe: minthogy a nemesi kultúra reneszánsza a kilencvenes években a polgárosodás eszményéhez társulva, azzal összefonódva került napirendre, a történelmi nemesség bemutatása is nagy mértékben annak “polgárias” vonásain, életformáján keresztül, és a korabeli polgárság ábrázolásával együtt történik.

A lovas-nomád kép változásával összefügg a negyedik szemléleti változás: míg korábban a nemzeti önképben a magyar harcos népként szerepelt (ezt erősítette a 19. századi nemesi

mozgalom, a szabadságharc étosza, majd a két világháború közötti irredenta szemlélet, végül az ötvenes évek mindent harci kérdéssé változtató alapállása), egyre hangsúlyosabbá, (és a hetvenes-nyolcvanas évektől dominánssá) váltak a „békés nép”-re utaló elemek is. (A honfoglalás ezeregyszázadik évfordulójára 1996-ban rendezett kiállítás külföldi látogatóit meg is lepte az a békés, gazdálkodó nemzetkép, ami a bemutatott anyagból sugárzott. A mostani kiállításra is a jellemző, hogy ahol fegyvert ábrázolnak, többnyire az sem harci, hanem halász-vadász fegyver.) Az „Európa védőbástyája” szerepből elmozdulóan Magyarország egyre inkább a tehetségek hazájaként határozta meg magát; olyan tehetségeket helyezve előtérbe, (tudósok, feltalálók, zenészek, filmrendezők), akik így vagy úgy, bekapcsolódtak az európai-, és világkultúrába; s annak nem a szélén, (mint a bástya), hanem benne foglalnak helyet. A harci erényekkel szemben az ész ereje hangsúlyozódik. (Különösen nagy erővel sugallta ezt a kétezres évek új kiállítóhelyén, a „magyar Beaubourgban”, a Millenáris parkban „Álmok álmodói” címmel rendezett időszakos kiállítás.) A kilencvenes évekre, (a nyolcvanas évek közepétől) a fegyverek, a lovas harcmódra utaló eszközök háttérbe szorulnak, helyükbe lépnek az ékszerek, és a békés életforma egyéb szimbolikus elemei (étkezési kultúrára utaló tárgyi eszközök, a lakásmód tárgyi eszközei). A mai Nemzeti Múzeum kiállítás is a feltaláló és Nobel-díjas magyarokra fut ki: az egyes történelmi korszakokat időrendben bemutató termek sorát a tudásokkal-tehetségükkel ily módon elhíresült magyarok terme zárja. Itt azonban szerepet kap egy másik jellemző toposz is: az ország tehetségeket termel, de nem tudja a feltételeket biztosítani kibontakozásukhoz: külföldre kell menniük ahhoz, hogy tehetségük megvalósulhasson. A Nyugat e képzetkörben egyszerre pozitív és negatív: egyrészt (fejlettsége és gazdagsága révén) kiteljesíti a tehetségeket; másrészt a brain-drain gyakorlatával rendre meg is sarcolja a magyar kultúrát. (Ez a toposz az EU csatlakozással kapcsolatban is hol explicit, hol implicit módon felvetődik. A kilencvenes években ennek jegyében alapította az akkori kormányzat a Széchenyi professzori ösztöndíjat a tudósok itthon tartására. Az „agyelszívás” tényét mutató apró adalék, hogy az EU csatlakozást követően heteken belül magyar orvosok sora kapott névre szóló levelet külföldi állásajánlattal).

De nem csak a „harcos nép” képzet, a harcok, háborúk aránya is visszaszorul az ábrázolásban. A török hódítás például a korábbi megjelenítésben egy pusztuló-elpusztított ország képéhez társult; ez 1977-ben már kevésbé tematizálódik, később elsősorban a török kultúra tárgyai (ívóedények, díszes, reprezentatív bőrköpeny, stb.) jelennek meg, (mint a kulturális építkezéshez, integrációhoz hozzájáruló elemek); maga Magyarország pedig, nem mint egy folyton újra letarolt, szerencsétlen ország, hanem mint egy folyamatosan civilizálódó, különböző kultúrák hatásai közé kerülő, azokat egymáshoz építő nemzet hazája. (Erősen sugallja ezt a képet például a kifelé szánt országgép egyik jellegzetes dokumentuma, az Expo 2000 katalógusa).

Az ötödik jellegzetes elmozdulás a múzeumi történelemképben: a szociális státusz szempontjából történő elmozdulás. A megjelenített kép összhatása a korábbiaknál jóval magasabb státuszra utal (egyáltalán nem mindegy ugyanis, hogy nemzeti történelme bemutatása során milyen arányban jeleníti meg társadalma egyes rétegeit egy kultúra: a különböző státuszú rétegek aránya az egész kultúra alacsonyabb vagy magasabb státuszát sugallja). Itt most szembevetődik az ékszerek és ezen belül is az aranyékszerek nagy aránya – a vasszerszámokkal, cserépedényekkel szemben; *a Kárpát-medence története során bemutatott kultúrák (a magyart is beleértve) magas civilizációjú és jómódú kultúrákként jelennek meg.* Munkaeszközök, a gazdálkodás-munkálkodás eszközei a korábbiaknál kisebb arányban szerepelnek. A bemutatott történelem jelentős arányban a hatalom, az uralkodó csoportok történelme. Nagyon sok a hatalmi szimbólum. (Kitüntetések, pecsétek, pénzek, adománylevelek, alapítólevelek). Sok a dísz tárgy. (Ez persze már régóta így van; ami változás,

az inkább a dolgozó rétegek tárgyainak aránycsökkenése a történelmi anyagban). Korábban is erős volt, de tovább erősödött a királyi udvarokhoz (Szent István, Nagy Lajos, Corvin Mátyás, a Habsburgok udvaraihoz) kapcsolódó kultúrák kiemelése. Jelentős a polgárság szerepeltetése is. (A középkorra és a kora-újkorra vonatkozóan eléggé nagy hangsúllyal szerepelnek a céhes kultúra emlékei; a tizenkilencedik század bemutatásakor a nemesség polgárosult életformája; s a tizenkilencedik-huszedik századi munkásmozgalommal kapcsolatban is a munkások /kis/polgárosodásának reliktumai. A rendszerváltás utáni kiállításokon megjelenik a szabadkőművesség ábrázolása is). Különböző szociológiai kutatások tanúsága szerint a nemesség értékrendjével elsősorban a kontinuitás hangsúlyozása, a polgársággal elsősorban a teljesítményértékek hozhatók kapcsolatba. A múzeum anyagában is így van ez, s éppen ez a két érték dominálja a kiállítás összhatását. (A – polgárosuló – nemesi Magyarország képzetkörén belül megemlíthető az arisztokrácia felé forduló, a közvetlen előzményeknél jóval fokozottabb figyelem, s ehhez sorolható a Habsburgoknak a korábbiaknál jóval pozitívabb szerepeltetése is: az Erzsébet királyné kultusz elemei, Ferenc József tárgyi relikviái, a „magyarbarát” József nádor szerepének kiemelése a reformkor kapcsán, stb.)

Nemcsak a termelési kultúrákra igaz, hanem a szociális szférában is jellemző *a rurális Magyarország-kép felől egy urbanizáltabb Magyarország kép felé elmozdulás*. (Az EU-kampányban ezzel kapcsolatban is megfigyelhető volt a paradigmatis elkülönülés: a konzervatív pártok inkább a vidéki Magyarország képét idézték, a liberálisoknál viszont az európai kultúra, mint a városok kultúrája, s a magyar kultúra is, mint városok kultúrája kapott hangsúlyt). A múzeumi anyagra ezzel kapcsolatban az a jellemző, hogy a korábbiaknál jóval nagyobb arányban építkeznek városi emlékekből. (A tizenkilencedik-huszedik századi Budapest bemutatásakor pedig a korábbi prezentációkban nem jellemző „világvárosi” arculat is megjelenik – éjszakai élet, mulatók). Összességében az ötvenes-hatvanas években hangsúlyos paraszt és proletár Magyarországgal szemben egy rétegzett középosztály-Magyarország képe bontakozik ki.

A polgárosulás szimbolikájába illeszkedik a „Magyarország, mint a zene országa”-képzet; ez a kép kiemelt jelentőséget kap a katalógusokban (Beethoven, Liszt zongorája, Haydn barytonja, Marie Antoinette hárfája, Brandenburgi Katalin virginálja, magyar csembaló. Feltűnő viszont, hogy ez a kép nem hosszabbítódik meg a legutóbbi időkig: a magyar zene egyik legvilágírúbb reprezentánsa, Bartók például nem jelenik meg).

A „polgárosulás” nem csak a bemutatott szociális rétegek arányában, hanem a bemutatás módjában is tetten érhető. Míg 1977-ben a reprezentatív, ünnepi szféra dominál, a mindennapok világa alig jelenik meg, a nyolcvanas évektől egyre erősebb a mindennapi élet bemutatása. Az ételek-italok, a fogyasztás kiemelt szerepe figyelhető meg már az ősi civilizációk bemutatásánál is: fűszernövények kiemelése, a különböző főzési módok nyomai, a lakásmód érzékeltetése. S ez az életforma-központúság az egész kiállítást végig jellemzi. (A történelem-felfogás fejlődésében az eltolódás az eseménytörténettől, s különösen a dinasztiai történetétől az életmódtörténet felé a huszedik század során igen látványos, és kétségkívül összefügg a társadalom általános demokratizációjával; de az összefüggés még erősebb a polgári szemléletmód terjedésével, amely kezdetektől, azaz a késő gótikától-reneszánsztól egy elsősorban életmód-központú kulturális beállítódást jelent. Hogy az összefüggés erősebb tényezője a polgárosulás -- és nem annyira a demokratizáció -- azt a vizsgált múzeumi anyag is bizonyítja; a magyar történelmet illetően például a korábbihoz képest eltolódás figyelhető meg a *felső rétegek* ábrázolása felé; viszont ennek során *életmódjuk, mindennapi életük apró részletei* bemutatására esik a legnagyobb hangsúly: többek között éppen ennek köszönhető az a korábban említett sajátosság, hogy a nemesség megjelenítését is polgáris jelleg hatja át. Az

életforma-elemek megnövekedett szerepe végül azzal a tendenciával is összhangban van, melynek során a történelemszemlélet az ideologikusabb jellegtől egy pragmatikusabb világkép irányába tolódott el).

2002-ben még jobban felerősödik a „boldog békeidők” iránti nosztalgia. Itt jelennek meg a legmarkánsabban a klasszikus polgári élet hétköznapijainak tárgyi emlékei (menükártyák, táncrendek, exlibrisek, reklámnyomtatványok); s nem csak az egyes tárgyak idézik a (szocializmus előtti) polgárosuló és polgári világot, hanem az összkép atmoszférája is: látszik, hogy a kiállítás kialakítói úgy tervezték meg a tárgyak és egyéb vizuális elemek együttesét, -- sokhelyütt eleve nem egyes tárgyak, hanem tárgyegyüttesek szerepelnek e célból --, hogy ezt az atmoszféra-felidézést szolgálják.

A hatodik terület, ahol jelentős változás állapítható meg: *a haza és/vagy haladás* probléma értelmezése. (A kérdésfelvetés a tizennyolcadik századig nyúlik vissza, az első olyan korszakig, Mária Terézia és II. József koráig, amikor a gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődés elsősorban nem a belső erőforrásokhoz, hanem egy külső, elnyomó hatalomhoz, annak „civilizáló”, „felvilágosító” tevékenységéhez kötődött, így a nemzeti öntudat szempontjából konfliktusossá vált a haladáshoz való viszony. A „haladók” és a „nemzetiek” ütközése végigkísérte az azóta eltelt évszázadok történelmét, bár abban a tekintetben közmegegyezés van, hogy ideálisnak a magyar történelemben is azok a korszakok tekinthetők, amikor megtalálják a két eszmény együtt-képviselésének lehetőségét (mint a reformkorban, vagy a népi írók mozgalmanak Nyugat-orientációjú szárnyában, illetve a különböző korszakok egyes kiemelkedő íróinak-költőinek munkásságában). A két megközelítésmód konfliktusa a mai napig tematizálódik: ma is megosztja a szellemi életet és a közgondolkodást a nemzet-központú, az önerő, a belső erőforrások, a hagyományok fontosságát hangsúlyozó és az elsősorban a nyugati mintákra tekintő, a külső erőforrások bevonását hangsúlyozó alternatíva vitája. (Ez a kérdéskör egyúttal a Kelet-Nyugat polarizációhoz is kapcsolódik: a Nyugat a „nyugatosok” számára elsősorban a fejlesztő hatás; a Kelet a „nemzetiek” számára elsősorban a gyökerek, a magyar sajátosságok asszociációin keresztül jelent vonzerőt. (A szocialista korszakban a „Kelet” a szovjet mintát jelentette: az ötvenes évek propagandája pedig megpróbálta a „Kelethez” fűződő különböző asszociációkat ebben a modellben integrálni, s a korabeli „nemzetiek” egy csoportját, bár csak rövid időre, de sikerült is e csoport korábbi „Kelet népe” programját építve a szovjet orientáció irányába terelni. A „Keletet” azonban ez a kísérlet -- az elmaradottság, brutalitás, despotikus hajlamok világaként -- hosszú időre kompromittálta is. Így ma a „nemzetiek” sem elsődlegesen Kelet-orientációjúak: még azok is, akik élesen bírálják a Nyugat negatív jelenségeit és Magyarországgal szembeni „gyarmatosító” attitűdjét, azok is Magyarországnak a Nyugathoz való tartozását hangsúlyozzák. A „nyugatosság” kisebb vagy nagyobb mértéke így ma a haladás és a nemzeti érdek összeegyeztetési lehetőségét hordozza a legtöbb magyar gondolkodásában). Ez a hangsúlyváltozás több további átértékelésnek is forrása. Ezek közé sorolható a Monarchia történelmi szerepének átértékelése is. Míg az ötvenes-hatvanas években az Osztrák-Magyar Monarchia csak mint az idegen elnyomás szimbóluma szerepelt, a nyugati nyitással, a polgárosodás felértékelésével és az osztrák-német kulturális minta más területeken (például alpesi építkezési és kertkultúra, osztrák és német életforma-minta, stb.) is megfigyelhető felerősödésével párhuzamosan (a hetvenes évektől kezdődően) a Monarchia történelmi szerepe is átértelmeződött; megjelenhettek a hajdanvolt birodalom pozitív elemei (például a nagy államszervezeti egység gazdasági-politikai előnyei) is. A hangsúly fokozatosan áttevődött 1848-ról a kiegyezésre illetve a Gründerzeitre. Kossuthhal szemben Széchenyi, a forradalommal szemben a reform lett az eszmény (a hetvenes években ez egyébként Kádárnak és rezsimjének az 1956-os forradalommal szembeni önigazolását is erősítette). A történelmi

tudat fokozatosan átrendeződött. (A Gründerzeit és a reformizmus eszményítése a fokozatos nyugati nyitással együtt jelentős szerepet játszott abban, hogy Magyarország szellemi élete és közgondolkodása egy két évtizedes, lényegében folyamatos úton jutott el a rendszerváltáshoz és a történelmi tudat mai formáihoz). Ma egy teremben van a forradalmár Kossuth, a Monarchia-hű reformer Széchenyi és a szabadságharcot leverő Ferenc József. (A Ferenc József rehabilitáció is tulajdonképpen a kádári politika legitimációs törekvései jegyében indult: a 70-es évektől folyt látenszen Kádár és Ferenc József párhuzamba állítása: arra támaszkodva, hogy mindkettejük országglását hosszú uralom, viszonylagos békeidők jellemezték, mindkettőjük esetében lejátszódott az a folyamat, amely a szabadságharc gyűlölt leverőjéből a nép kedvelt „atyjává” tette őket, s – amíg össze nem omlott – mindkét esetben létrejött valamiféle kiegyezés is. Jellemző, hogy míg Ausztriába be sem engedték a Habsburg-ház tagjait, Kádár Magyarországon a televízió népszerű interjúalánya lehetett a mindmáig viszonylag népszerű, és a monarchia visszaállításának álmát soha fel nem adó Habsburg Ottó. A Kádár és „Ferenc Jóska” közti párhuzam újabb átértelmezése történt a rendszerváltáskor, amikor a közvélemény – a pozitívabb Monarchia-képet fenntartva -- Kádártól „visszavette” a kiegyezés „glóriáját”. Míg a hetvenes-nyolcvanas években Kádár az 50-es évek korszakával szembeállítva, mint a Rákosi-kor áldozata, szenvedője szerepelt nemcsak a propagandában, de többé-kevésbé a köztudatban is, ma a Terror Háza rövidesen ismertető kiállításán, de a Nemzeti Múzeumban is az 50-es évek brutális sztálinista világának részeként, abba betagozottnak jelenik meg, mint belügyminiszter, mint Rajk vallatója, mint a beszolgáltatások résztvevője, majd Nagy Imre gyilkosa. Míg a hetvenes-nyolcvanas években azt hangsúlyozták, hogy Kádár más vezetőkkel ellentétben ellenzi személye kultuszát, a mai kiállításokon kifejezetten a személyi kultuszra jellemző elemekkel találkozunk: Kádár képei, magokból kirakott portréja, a szovjet vezetőkkel ölelkezés, stb.).

A következő elmozdulás a nemzeti szimbolikában regisztrálható. A trianoni határokon túli magyarság sorsa a szocializmus idején többé-kevésbé mindvégig tabunak számított. Míg az 1977-es kiállításon a tárgyak lelőhelyének feltüntetésekor ugyan sok határon túli név szerepel, de a szövegben a Nagy-Magyarország képnek semmi nyoma, a kilencvenes évekre újra tematizálódik a Nagy-Magyarország kép. Ez azonban nem a két világháború közti időszak irredentizmusához való visszatérés jele; inkább azt mutatja, hogy a történelmi tudatban *eltolódás történt az államnemzeti szemlélet felől a kultúrnemzeti, nem állami, hanem nemzeti kultúrában gondolkodó szemlélet felé*, amit egyébként több szociológiai kutatás (Hunyady, Csepeli, Gereben) a nyolcvanas évek közepétől regisztrál. Ugyancsak ekkor – de a nem-hivatalos kezdeményezésekben már a hetvenes évek elejétől -- tematizálódik Erdélynek, mint a magyar kultúra érintetlen tradíciói színhelyének újrafelfedezése. A nemzeti szellem ápolása is a rendszerváltás után válik (újra) kívánatosná (legalábbis a társadalom egyik felének értékrendjében). (Míg az ötvenes években – a szovjet eszmékbe burkolt orosz nacionalizmus követéseként -- volt valamiféle „nemzeti” propaganda, ez azonban leszűkült a nemzeti örökség „haladó hagyományok”-nak minősített felére; az ötvenhatos forradalom és szabadságharc után a rendszer mindenféle nemzeti hangsúlyt ellenségesnek, saját szóhasználatában „ellenforradalminak” minősített. Így a nemzeti hagyományok jelentős részének újrafelfedezése valóban csak a rendszerváltással vált lehetségessé). A múzeum jelenlegi kiállításán igen sok szerepel ezekből az időközben „elfeledett”, vagy tiltott-titkolt emlékekből. Érdekes ezek köréből megemlíteni a két világháború közötti nemzeti viseletnek bemutatását, amely a magyar és a nyugati divat-minták ötvözésével (azaz az említett nemesi-polgári szintézisnek is megfelelően) próbált egy „magyaros” öltözködési mozgalmat indukálni, -- mint a kiállítás katalógusa hangsúlyozza: a kor szövegösszefüggésében egyfajta burkolt németellenesség megnyilvánulásaként.

A nemzeti szimbolika átértelmezéséhez köthető Magyarországnak, mint a nagyhatalmak áldozatául esett kis országnak a tematizációja. A hagyományos kép a hősiességet hangsúlyozza: kis ország, de szembeszáll bármely nagy ellenféllel (így hangsúlyozódnak a törökellenes küzdelmek eseményei, vagy az 1848-as szembeszállás a Habsburgok és az orosz birodalom egyesült erőivel, az 1956-os szembeszállás a szovjet hadsereggel). A hősiesség – a harci jelleg említett csökkenésének megfelelően -- kevésbé hangsúlyos a rendszerváltás után. A Nyugathoz fűződő fokozódó remények jegyében azonban egyre erősebben tematizálódik a Magyarország, mint a Nyugat által magára hagyott ország képe (magára hagyatva a törökellenes küzdelemben, Rákóczi majd az 1848-as Magyarország segítséget kérő szabadságharcaiban, Trianon tárgyalóasztalánál, a II. világháború kiugrási próbálkozásaiban, 1956-ban; és legújabbán az EU-val kapcsolatban is: amikor egyes, az EU és Magyarország jövőjét taglaló vitákban a csatlakozással létrejövő másodrendű helyzetről beszélnek, vagy a „ki fizet kinek” kérdését feszegetik, akkor tulajdonképpen arról van szó, hogy a Nyugat megint nem hajlandó támogatni a magyar érdekeket, sőt, figyelembe sem hajlandó venni őket). E gondolkör legszélsőségesebb tematizációját a két világháború közti időben nyerte el, amikor a „mártír-nemzet”, áldozat-nemzet toposza állt a középpontban (ráépülve a tizenkilencedik századi romantika nemzethalál-gondolatára). Ma ez a gondolat nem nevezhető dominánsnak. Felbukkan ugyan a magára hagyottság, vagy a kifosztottság képzete (az utóbbi még magában a múzeumi szférában is, amennyiben újra meg újra szóba kerül egyes Magyarországon talált, de külföldre került kincsek – a nagyszentmiklósi kincs, Seuso-kincs, gepida kincsek, vagy az orosz „jóvátételi” kincsek sorsa. E körben főhelyen szerepeltek – hazahozatalukig – a koronázási jelvények). A magára hagyottság gondolatához azonban a kesergésnél jóval inkább társul az önerőből való felemelkedés kényszerűsége és vállalása. Ez a múzeum történelemszemléletében úgy csapódik le, hogy a vereségek, a beszorítottság ábrázolásával szemben a bemutatás aránya eltolódik a gazdasági fellendülés-korszakok felé. (Hunyadiak kora -- külön hangsúlyozva Mátyás európaiságát -- reformkor, kiegyezés).

A nyolcadik elmozdulás a *kereszténység jelentőségének* ábrázolásában regisztrálható. A kereszténység az 1977-es anyagban még nem exponálódik különösebben, bár az enyhülő, az egyházakkal „párbeszédbe” bocsátkozó későkádári időszak a korábbi bigott vallásüldözéssel szemben megengedi az egyház kultúrában játszott pozitív szerepének figyelembevételét, csak a nyolcvanas évektől erősödik fel a keresztény ország hagyományának felvállalása előbb a közgondolkodásban, a szellemi életben, majd a rendszerváltás után a hivatalos szférában is. A kereszténység ekkor az európaiság lényegi alkotóelemeként kerül definiálásra; a rendszerváltás után külön hangsúlyt kap a keresztény erkölcs a kommunizmus erkölcsi megalapozatlanságával, a kereszténység mint szereteteszme a kommunizmus osztályharc-eszméjével; a kereszténység mint valóságos identitás a kommunizmus mesterséges identitásával szemben. A mostani kiállításon is felerősödött az egyházak szerepének említése, hangsúlyos az Árpád-házi szentek kiemelése, igen sok az egyházhoz kapcsolódó tárgy.

Elmozdulás történt a *személyiség történelmi szerepének* megítélésével kapcsolatban is. 1977-ben a múlt deperszonifikált megjelenítése a jellemző, azon vulgármarxista felfogás nyomaival, mely szerint a történelmet a tömegek és az anyagi tényezők mozgásai alakítják, a történelmi személyiségek is csak ennek a „történelmi szükségszerűségnek” a leképezései. A nyolcvanas évektől szembetűnő a perszifikáció növekedése, a személyiségek iránti érdeklődés, a személyiségnek mint történelmi tényezőnek figyelembevétel. A Kossuth-Széchenyi vitát ekkor már mint személyiségek alternatíváját interpretálják.. A közösségi-teknétyelvű történelemkép felől egy jóval individualizáltabb kép felé mozdulnak el. (Igen jellemző ezzel kapcsolatban a korábbi korszakok történelmi filmjeivel szemben az ezredfordulón készült, igen erősen pszichologizáló Széchenyi film). A múzeum a történelmi

személyiségek tárgyainak kiemelésével járul hozzá a történelem újra-perszonifikálásához: Petőfi kokárdája, Kossuth halotti maszkja, Battyhány átlőtt mellénye, Horthy, Klebersberg kultuszminiszter, Nagy Imre, Kádár, Antall József, Göncz Árpád, és sok más, megnevezett történelmi személy személyes tárgyaival találkozhatunk. Itt említhető meg a fotó, a fénykép mint történelmi forrás felértékelődése is a múzeum anyagai között, a fotó jelentős szerepet játszik abban, hogy a történelem hiteles dokumentációját a nyilvános szférával szemben egyre nagyobb arányban a privát szféra bemutatása jelenti.

Az elmozdulások fontos tényezőjeként érdemes számba venni azt is, hogy mi *nem jelenik meg* a hivatalos diskurzusban. Ami ugyanis a közgondolkodás történelmi tudatában szerepel, ám a hivatalosság nem vesz róla tudomást, az gyakran alternatív, olykor ellenkultúraként jelenik meg a társadalomban. (Mint ahogy a most újra-bemutatott kultúra-elemek közül igen sok ilyen ellenkultúraként lappangott a szocializmus évtizedeiben).

A magyar őstörténetből a sámánhagyomány például most nincs kiemelve, így ez is, a hun hagyomány is jelenleg tehát egy alternatív diskurzus részének tekinthető. Részben ide sorolható a korábban említett lovaskultúra is, s a hangsúlyozott kereszténységgel szemben az egész pogány hitvilág.

Nincsenek igazán tematizálva a függetlenségi, forradalmi törekvések. (Ez, mint a bevezetőben említettük, eléggé magától értetődő visszahatás az ötvenes-hatvanas évek forradalom-kultuszára, de a jelenlegi konszolidált társadalom-eszmény sem vonzódik a „felfordulások” korszakaihoz). Szinte teljesen hiányoznak az osztályellentétek, parasztfelkelések, egyáltalán a társadalom tagoltsága. A korábbiakhoz képest alig tematizálódnak a bujdosók, emigránsok, száműzöttek. Mint említettük, a mártír-nemzet kép is halványodik: a 13 aradi vértanúról mindössze 1 kép található egy terem sarkában. A háborús borzalmak alig szerepelnek a korábbiakhoz képest.

Végül elérkezünk fő témánkhoz, a huszadik századi közelmúlt bemutatásának változó képéhez, (amit azonban az eddig felsoroltak kontextusa nélkül nem lehetett volna) értelmezni. A 20. század az 1977-es Nemzeti Múzeum ismertetőben alig jelenik meg. A huszadik századi történések propagandisztikus bemutatásának ötvenes-hatvanas évekbeli korszakát követően a hetvenes évek hivatalossága jónak látta elfordulni a közelmúlt „kényes” korszakaitól. Ez a szemlélet a rendszerváltás körül csak erősödött: a történelemtanárok jelentős része szinte az egész huszadik századot, főleg az I. világháború utáni és legfőképpen az 1945 utáni történéseket egyszerűen nem tanította, attól féltükben, hogy nem tudnak megfelelni az e korszakok megítélésében lezajlott gyors, radikális, és sok tekintetben ide-oda mozgó elvárásoknak. Ezekkel a korszakokkal kapcsolatban mindmáig nincs igazi konszenzus. S éppen az egyik központi kérdés, a bűnös vagy áldozat tematizáció tekintetében igen nagy a mozgás; a különböző paradigmákban felcserélődnek, ellenkezőjükre fordulnak a szerepek. Persze a legfőbb kérdésekben a rendszerváltás viszonylag egyértelmű fordulatokat hozott, s mint egyfajta hivatalos álláspont képviselője, ezekben a múzeum is állást foglalt.

Ha a huszadik századi anyag nem uralja is az összképet, jelentősebb állomásai bemutatást nyernek. A korábbiakhoz képest előtérbe kerül a Horthy-korszak (előkerülnek a szocialista időszakban rejtegetett tárgyak: egyenruhák, a nemzeti viselet darabjai, a középosztályi életforma jelképei. Újra tematizálódik, és megjelenik a Holocaust. Az ötvenes évek természetesen átértelmeződik. (A korszakot már a hatvanas években negatívként mutatták be, de csak mint egy sztálinista csoport uralmát, és a terrort, a nyomort és a gazdasági ésszerűtlenségeket, mint ebből fakadó negatívumokat; a vívmányok, a nép által elért eredmények, az „új társadalom” megjelenése a szocialista korszakban mindvégig pozitívként szerepeltek. A rendszerváltás után a korszak képe egyértelműen és mindenben

negatívvá válik; egyrészt napvilágra és bemutatásra kerülnek a rendszer olyan bűnei is, amelytől a Kádár-korszak nem határolta el magát, másrészt az „eredmények” és „az új társadalom” is most zsákutcaként, elítélve és karikírozva hangsúlyozódik.

A huszadik századi anyagban – a korábban jelzett atmoszférateremtési törekvés jegyében --elég nagy hangsúllyal szerepelnek a nyomasztó, fogságra, légó-bezártásra utaló installációk (a háború, az ötvenes évek, 1956 és az azt követő megtorlás ábrázolásában). Másrészt a mindennapi életre orientált szemléletnek megfelelően szembetűnő sokaságban jelennek meg a bemutatott korszakok olyan tárgyai, amelyek alacsony értékű, jelentéktelen tárgyak, fogyóeszközök ugyan, de – éppen alacsony színvonaluk és e színvonal korjellemzővé válása miatt -- kordokumentumok. Ilyen típusú tárgyak korábban kevésé szerepeltek a múzeumi gyűjteményben, ahová a tárgyak (még a régmúlt egyszerű tárgyai is) inkább ritkaságértékük miatt kerültek be. E változáshoz – azon kívül, hogy egy nivelláló tömegtársadalom képét feltehetőleg ezeken a tárgyakon keresztül lehet a legadekvátabban bemutatni, a „múlt” átértelmeződése is hozzájárul. Míg korábban elsősorban a régmúlt társadalmait tekintették a jelen (meghaladott) múltjának, a rendszerváltás átértékelő fényében a közelmúlt, a szinte tegnap is múzeumivá válik. A jelen gyors történelemmé válása (a felgyorsult tempó) ezt az újfajta múltfelfogást egyébként olyan társadalmakban is előtérbe helyezi, ahol nem zajlanak le ennyire radikális változások. A Kádár-korszakot a jelenlegi kiállítás a Kádár-korabeli bemutatásnál egyértelműbben tekinti az ötvenes évek szerves folytatásának, ám mivel ennek a korszaknak egyik sajátossága az emberek magánélet felé fordítása volt, a kor adekvát ábrázolását itt az elit helyett a kisember-világ bemutatásán – a kor bírálatát ezen életforma kényszerű kisserűségén, provincializmusán, bumfordi tárgyain keresztül igyekeznek megoldani. Végül kiemelt, nagy hangsúlyt kapnak a rendszerváltás anyagai: a nyolcvanas évek szamizdatja, a Bős-Nagymaros dokumentumok és tüntetések, az 1958-ban kivégzett Nagy Imrének a rendszerváltást szimbolizáló újratemetése, a rendszerváltás utáni első jelentősebb politikai akció: a taxisblokáé képei, a NATO-csatlakozás dokumentumai, a rendszerváltás elitjét felvonultató egyes reprezentatív események, demonstrációk, megemlékezések. A történelem változékonyságát hangsúlyozza az át(vissza)nevezett utcák bemutatása. Bár az előző, többévtizedes korszak ábrázolásához képest a rövid és békés rendszerváltás prezentálása során aránytalanság mutatkozik, az új politikai elit önünneplésének e megnyilvánulása minden radikálisan újrendeződő társadalom természetes túlzásának tekinthető.

A Nemzeti Múzeum kiállításában tehát jól nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a (polgárosodó) szocializmus történelemszemlélete egy konzervatív reneszánszsal összefonódott polgári szemléletnek adta át a helyét, megváltoztatva a bemutatott anyagok arányát, értékrendjét és a bemutatás módját is. Mindehhez viszonylag korszerűnek mondható, fotót, mozgóképet, hanghatásokat, komputeres programokat felhasználó multimédiás technikai háttér társul (amely azért még elmarad például a jóval sokoldalúbb érzékleti hatásokkal és jóval több interaktivitással élő brit múzeumi gyakorlattól).

Nézzünk meg azonban még egy olyan másik példát is, amely egyrészt vadonatúj (tehát nem saját évszázados hagyományaira is szükségképpen építő) kiállítóhely, másrészt pedig nem egy hosszú történeti folyamat utolsó állomásaként foglalkozik a huszadik századi nemzeti történelem meghatározó korszakaival, hanem ezeket és csak ezeket tekinti tárgyának.

*

IV. A huszadik század poklairól (A Terror Háza)

A Terror Háza, akárcsak a Nemzeti Múzeum, erős szimbolikus asszociációk övezte épület, csak míg a Nemzeti Múzeumhoz felemelő, pozitív képzetek, ehhez sötét, negatív képzetek társulnak. A múzeumot 2002-ben nyitották meg, a Magyarországon 1944 végétől 1945 tavaszáig uralkodott nemzetiszocialista jellegű Nyilaskeresztes Párt, és az ezt követő rövid koalíciós átmenet után az egyeduralmat megszerző sztálinista Kommunista Párt hatalomgyakorlása során elkövetett borzalmak dokumentálására. Az épület kezdettől viták tárgya. Az egyik vitakérdés az volt, hogy indokolt-e külön múzeum működtetése egy történelmileg viszonylag rövid időszak bemutatására. Erre a kérdésre nem nehéz igenlő választ adni. Egyrészt a több százezer ember halálát okozó két szélsőséges terrorrendszer akkora jelentőséggel bír az ország történelmében, hogy kiemelt hely illeti meg a történelmi emlékezetben is; másrészt egyáltalán nem példa nélkül való, -- sőt, általánosnak mondható --, egyes történelmi emlékhelyek külön múzeumként való működtetése; az Andrássy út 60. alatt található épület pedig, ez az önmagában is igen erős jelkép, mindkét szélsőséges terrorrendszer idején valamilyen módon központja volt ennek a terrornak. (Ebben kifejeződik a két, egyébként egymás ádáz ellenségeként fellépő rendszer „tudat alatti” azonosulása, mint a múzeum „átöltözés”-terme is bemutatja: a kommunista erőszakszervezet előszeretettel vette át a fasiszta erőszakszervezet közkatonáit, így az épület kiválasztása, az, hogy a Nyilaskeresztes Párt székházából alakították ki a kommunista Államvédelmi Hatóság központját, nem tekinthető véletlennek. Hasonló példa, hogy a megszálló szovjet csapatok ugyanott rendezték be ellenőrző központjukat –Britannia Szálloda – ahol korábban a Gestapo). Egy másik diskurzus az épület külső megjelenését érinti. Sokan kifogásolták, hogy a Budapest legreprezentatívabb útjának tekinthető Andrássy út viszonylag egységes palotasorába nem illeszkedik szervesen a múzeumépület új tetődíszje, amely ráadásul a két szélsőséges szervezetnek az 1989/90-es rendszerváltás után betiltott -- itt viszont az utca fölé magasodó – jelképeit ábrázolja. Ez az ellenvetés sem áll túlságosan erős lábakon: egyrészt az épület története, az a tény, hogy a reprezentatív sugárút korzózó közönségétől néhány méterre kínzókamrák működtek, igencsak indokolja az épület ilyen kiemelését a „békebeli” környezetből, az önkényuralmi jelképek látványa pedig, ha valamiben, akkor talán abban marasztalható el, hogy nem eléggé sokkoló, túlságosan ornamentals jellegű. Azok szempontjainál pedig, akik teljesen érthető módon nem szívesen találkoznak nap mint nap a számukra önmön szenvedéseiket megtestesítő jelképekkel, erősebbnek mondható a történelmi mementó fontossága, hiszen az elkövetett borzalmakra való emlékeztetést általában a megisméltlődés veszélyét csökkentő tényezőnek tartják. A viták harmadik rétege abból származik, hogy mindkét szélsőséges terrorrendszer szimpatizánsai, érintettjei, egyes szereplők leszármazottai, de akár azok is, akik a két rendszer közül csak az egyiknek voltak áldozatai, sérelmesnek, zavarónak érzik a közös nevezőt. Minthogy azonban a múzeum felállítását az a nézőpont indokolja, amely előjel nélkül *minden* embertelenség elutasításán alapszik, ezt a célt éppen ez a bemutatásmód szolgálhatja adekvát módon. (A két szélsőséges korszak összekapcsolása egyébként nem előzmények nélkül való: a hetvenes években nagy feltűnést keltettek azok az írások, amelyek gondosan dokumentált megfeleléseket és folytonosságot mutattak ki a fasiszálódó Horthy-korszak és a rákosista iparpolitika, gazdaságpolitika, párhuzamokat a bombasztikus fasiszta művészet és a szocreál között). Sok kritika érte az arányokat is (ez a negyedik vitamező): ha a két diktatúra áldozatainak számát tekintjük, akkor valóban kifogásolható, hogy a múzeum jóval nagyobb arányban foglalkozik a kommunista diktatúrával; a történelmi időarányokat (a nyilas terror néhány hónapja, illetve a sztálinista terror több mint tíz esztendeje) azonban a múzeum kialakítása lényegében hüen és arányosan tükrözi. Végül vitatéma volt az is, hogy egyesek szerint a múzeum túlságosan összemosza a Kádár-, és a

Rákosi-korszakot. Persze a Terror háza célját tekintve is eltér például a Nemzeti Múzeumtól, mert alapvetően a terrorra fókuszál, s a különböző rendszerekben ennek megnyilvánulásait keresi, de a Nemzeti Múzeum interpretációja a Kádár-konzolidáció, a korabeli életforma bemutatásával, a pluralizmus kezdeteinek jelzésével differenciáltabb képet nyújt; ha, mint említettük, szakít is azzal a Kádár-korszakbeli beállítással, amely a Kádár-érát az ötvenes évek pozitív ellenpólusaként igyekezett bemutatni, s maga is a két szocialista korszak közti folytonosságot hangsúlyozza stb. A Terror Háza a totális diktatúrát tekintve tárgyának, azt számos elemében egészen a rendszerváltásig meghosszabbítva ábrázolja.

A Terror Háza kialakításában hangsúlyosan érvényesültek esztétikai szempontok. Nagyon erős, emocionálisan nagyon telített vizuális szimbólumokkal dolgozik (ezek létrehozásába belsőépítész szakemberek egész csapatát vonták be). Sokkoló rögtön az egyik első benyomás, az üveglapon elhelyezett tank a lépcsőházban; az Áldozatok fala: hatalmas falfelület több száz áldozat képével; a nyilas szoba démonikus és nyomasztó-kísérteties hangulatot áraszt; erős képi hatásokkal él az „(I)gazságszolgáltatás terme”: percek, vádiratok másolataival beburkolt padjaival, a Felekezetek terme: hatalmas kereszt alakú üvegpádó-betétjével, a Könnyek terme (az 1945 és 1967 között politikai okokból kivégzettek neveivel); a Beszolgáltatás terme „sertézsír”-téglákból felépített falaival, ahol igen erős viszolygató hatást kelt a Beuys posztmodern műveiben már kikísérletezett érzékleti ellentmondás, amely itt a lágy zsír és a kemény falazótégla egymásra vonatkoztatásában jelentkezik; a Gulag-terem: hatalmas padlószőnyeg, amely egyúttal térkép a kényszermunkatáborokról, (mind ennek, mind a múzeum más padlóba helyezett installációinak esetében a látogatót elfogja az a rossz érzés, amely a „kenyérre lépő lány” meséjétől a képekre taposás mágikus eredetű tabujáig be van kódolva az emberek „ösztoneibe”, s ily módon mintegy tudat alatti hatással kapcsolja rá az érzékenyebb lelkiismeretet a bemutatott szörnyűségek világára). Még erősebb ingerekkel él a lassan süllyedő lift, amely a pincebörtönökhöz viszi le a látogatót; itt a szokatlan – igen lassú -- tempó éri el azt a szorongató hatást, ami hozzásegít az ide hajdan behozottakkal való, legalább érintőleges azonosuláshoz. A kínzóeszközökkel felszerelt verőszoba, az akasztófák terme, a pincebörtönök erős klausztrófóbiás érzést keltő sugallata tovább fokozzák ezeket a hatásokat. De erős vizuális hatások segítik a katarzist, a felemelő érzések kiváltását is, mint a kiállítás vége felé található „Emlékezés termében”, amely kicsi, fémkeresztekre feszített zseblámpák: mintegy léleklámpák sírkertjével emlékezik az áldozatokra. A vizuális (és esztétikai) tudatosság megnyilvánulása a múzeumot domináló két szín, a fekete és vörös következetes alkalmazása, amelyek egyrészt a fasiszta és kommunista diktatúra szimbolikus színeiként híven reprezentálják a két korszakot, ugyanakkor a keresztény ikonográfiában ez lévén a két sátáni szín, a két terror-korszakot a Sátán, az Eredendő Rossz uralmának szimbólumával köti össze. (A multimédiás hatást itt is korabeli fotók, filmek, a túlélők visszaemlékezései, zenei és hang-dokumentumok támasztják alá).

Az alábbiakban megpróbáljuk összegezni a múzeum által leginkább hangsúlyozott üzeneteket, miként a Nemzeti Múzeum esetében, a hatáseggyüttesnek itt is elsősorban azon elemeit kiemelve, amelyek egyébként is a mai napig részei a magyar politikai kultúrának, és történelmi tudatnak, a közelmúlt szimbolikus tematizációjának.

(Az elemzés alapjául szolgáló katalógus ez esetben:

Schmidt Mária (szerk.): Terror Háza, Közép-, és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2003.)

Ha központi témánkra koncentrálunk, a Magyarország áldozat vagy tettestárs?- kérdésre itt eléggé egyértelmű a válasz: nagyon erős az áldozat szerep hangsúlyozása. (Magyarország, mint

a Trianoni döntések, illetve a második világháborúban a német-szovjet ütközőzóna áldozata. Itt ismét figyelmeztethetjük az olvasót arra, hogy mind Trianon, mind pedig a szovjet bűnök évtizedekig tabutémák voltak, nem volt mód ezen témák nemhogy differenciált, de semmilyen megvitatására — ebből a szempontból az áldozat-kép felszabadító). Másfelől az egyoldalú áldozat-képnek jelentős hátulütői is vannak a történelemkép (és a nemzeti önkép) alakulása szempontjából. Amikor például a katalógus azt írja, hogy: „nem volt hely a független Magyarország számára”, vagy abszolút kényszerpályákról beszél, ezek némiképp túlzások; a kényszerpályákra hivatkozás minden korszakban alkalmas arra, hogy az aktuális politikai vezetést felmentse a bátor és egyszersmind célravezető döntések keresése alól. Ez a fajta determináltság tudat egyébként a mai napig erős a magyar politikai kultúrában és közgondolkodásban, és végső hatásában mindenképpen destruktív. Így a múzeum kialakítóinak ezek az értékelései – ebben egyébként osztoznak a Nemzeti Múzeum anyagának készítőivel -- e másik szempontból éppen hogy nem felszabadító, hanem megkötő hatásúak. Egyébként valószínűleg érezve ezt az ellenmondást, a múlt bemutatásában helyenként a katalógus szerzői sem a teljes determinizmust, hanem – más módon mentegelve a korszak politikusait -- a kényszerpályákkal szemben tehető lépések lehetőségeit hangsúlyozzák. Például: „Magyarország kétségbeesett kísérleteket tett annak érdekében, hogy mozgásképességét – ha korlátozva is – de megőrizze, és elkerülje a legrosszabbat: a náci megszállást. Nagy eredmény volt, hogy erre csak a háború ötödik évében, 1944. március 19-én került sor.” (A determinizmus-felfogás egyébként még a rendszerváltás értelmezésében is jelen van. Ez gyakran úgy interpretálódik, mint a külső körülmények – az orosz birodalom összeomlása – által lehetővé tett változás. Külső körülményekre hivatkozik az ettől eltérő vélemény is, mely szerint a rendszerváltás máig sem történt meg, újabb determinizmusba ment át: a kis országokénál sokkal nagyobb hatalmú erők akarata szerint. Egy, a kettő közötti átmenetet képviselő álláspont szerint megvolt a rendszerváltás, de nem történt, nem történhetett elég változás. A determinista állásponttal szemben felbukkan, s mint említettük, például a Nemzeti Múzeum anyagában is megjelenik az ellenzék szerepének túlhangsúlyozása, de erős ennek radikális vitatása is, amely a „rendszerváltó” ellenzék a hatalom támogatottjaként mutatja be, s ezzel megint csak a „minden előre le van játszva” determinizmusát táplálja. Végül eléggé általánosan jelen van az a felfogás is, amely a rendszerváltást a nép látens ellenzékiességében gyökerezteti, ez – az ellenálló szabad akarat feltételezésével -- elvben ellene hat a determinista szemléletnek, de nem iktatja ki azt, mert ezt az ellenálló akaratot nem tudja aktív politikai ágensek gyakorlatába átvezetni, mint ahogy ez megtörténhet mondjuk a lengyel Szolidaritás esetében. Mindezek az álláspontok fellelhetők, és fontos szemléleti paradigmát képviselnek mind a fasizmushoz, mind a kommunizmushoz, mind a rendszerváltáshoz, mind az Európai Unióhoz, az USA-hoz és a NATO-hoz való viszonyban)

Ha a múzeum-bemutatta történelmi események sorrendjében haladunk, az egyik első olyan tematizáció, ami eltér a korábbiaktól, az a Magyarország hadba lépését kiváltó Kassa bombázásának kérdése. (A korábbi történetírásban ez egyértelműen mint náci provokáció szerepelt; szovjeteknek álcázott német repülőkről beszéltek, itt viszont a kérdést nyitva hagyják: „A korabeli jelentések szerint a szovjet légierő bombázott (bár ezt a kérdést a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni).”

A következő átértékelés az egész Horthy-korszakot, Horthy szerepét érinti. Korábban az egész korszakot a „fasizmus” kategóriájába sorolták, itt, az inga másik irányba való kilengésével azt hangsúlyozzák, hogy Magyarország az 1944. márciusi náci megszállásig alapvetően demokratikus ország (legitim, választott parlament, ellenzéki pártok, képviselők az országgházban, a sajtószabadság érvényesülése), s fasizmusként csak a náci megszállás időszaka értelmezhető. (A differenciált megkülönböztetés igénye jogosnak mondható, de a fasizmustól

való teljes elhatárolás sem indokolt, hiszen köztudott, hogy Hitler egy ideig a kommunizmus elleni harcban Horthyt bizonyos szempontból példaképének tekintette, s az is nehezen követhető álláspont, hogy ha a politikai alapú kivégzések alapján még a késő-kádári rendszer is jogosan terror-rendszernek minősül, akkor miért nem érvényes ez a mérce a Horthy-rendszerre, amelyben szintén voltak politikai alapú kivégzések – és nemcsak a német bevonulás után).

A katalógus a zsidóüldözés bemutatásában is igyekszik a Horthy-korszakot legalább az „egyfelől—másfelől” egyensúlyában ábrázolni: az egyik oldalra helyezve azt a tényt, hogy 473402 vidéki zsidó került munka-, illetve megsemmisítő táborokba, a másik oldalra azt, hogy a budapesti gettó Európában egyedülálló módon megmenekült.

Az ország felelősségét a fasizmus tetteiben ez az interpretáció végülis ambivalenciának mutatja: a résztvevő és az áldozat kettősségében, és erősen hangsúlyozza a korabeli magyar vezetés ellenkezését a fasizmus szélsőségeivel szemben. Lényegében azt a szemléletet sugallja, hogy míg a németeknek, mint kezdeményezőknak muszáj felvállalni a fasizmus felelősségét, a szövetségessé kényszerített magyarságnak, mint e kényszer áldozatának, nem. A magyar politikai vezetés második világháborús felelősségének kérdése ennél bonyolultabb kérdés, de az ezzel kapcsolatos védekező-mentegető alapállás elválaszthatatlan annak a diskurzusnak a kontextusától, amelybe ezt e felelősség külső felvetői általában becsatlakoztatják.

A szomszéd népek, amelyek közül a román, a szlovák, az ukrán (ruszin) és a szerb a honfoglalás, majd az ország határainak hódító tágítása során etnikai alapú alávetetést szenvedtek el, ugyanis rendre nehezményezik az „úri” Magyarország (évszázadokra kiterjedő) történelmi önkritikájának, felelősség-felvállalásának elmaradását, (a második világháborús szerepvállalást is e „történelmi bűnök” sorába illesztve). Ám ennek a szemléletnek elfogadása legalább három ok miatt problematikus a magyar történelmi tudat számára. Az egyik ok az a tény, hogy a történelmi sérelmeket a huszadik század során ellenirányú sérelmek követték; a másik az, hogy az ötvenes évek sztálinista és az orosz dominanciát elfogadó propagandájában túlhangsúlyozták a történelmi bűnösséget és a szlávokat a magyarokhoz képest az egész történelem vonatkozásában majdhogynem felsőbbrendűnek, mintaadónak tüntették fel, aminek normális ellenhatása, hogy a sztálinizmust elutasító, és az orosz szupremáciától megszabaduló gondolkodás ennek az önálrendelő attitűdnek egyetlen elemét sem kívánja fenntartani; s végül a legfontosabb, hogy a magyarság többsége a maga helyzetét a történelemben nem „úriként” élte meg (a parasztfelkelésekben együtt harcoltak a különböző nemzetiségű jobbágyok), s mai utódaik így igazságtalannak tartják, hogy mint etnikum vegyék magukra egy társadalmi osztály vagy réteg felelősségét. Ez érvényes a fasizmusra is, melyet a magyar lakosság többsége nem választott, nem támogatott és nem követett.

A Magyarország = áldozat képet nagyobb erővel képviseli a következő korszak, a hadifogság bemutatása. A katalógus hangsúlyozza, hogy a Gulágon 6-700 ezer magyar fogoly szenvedett szovjet munkatáborokban, (s a számból is nyilvánvaló, hogy nem csak a szovjet területre hódítóként behatolt hadsereg katonáiról, hanem túszként összefogdosott, a háború cselekményeiben teljesen ártatlan emberek sokaságáról is van szó). Bár a hadifogság általában egymással ellenségként szembenálló országok viszonyát tükrözi, a bemutatott kontextusban ez is a szocialista rendszer bűneiről szól. Nem véletlenül hangsúlyozza a katalógus, hogy az utolsó magyar hadifogoly 2000-ben jött haza (tehát amíg a rendszer fennállt, nem jöhetett). A szöveg kiemeli azt is, hogy a rendszerváltásig a Gulágról korábban hazatértek sem beszélhettek fogságukról, vagyis a fizikai rabság a szellemi rabság világának részeként értelmeződik. Itt is és több más ponton is jelentős hangsúlyt kap a diktatúra folytonossága kezdeteitől, (a szovjet megszállástól) a rendszerváltásig.

A nyilas és kommunista diktatúra közös nevezőjét, a különböző terror-rendszerek rokonságát a legközvetlenebbül és pamfletszerűen, vizuálisan szimbolizálja az Átöltözés termének nevezett helyiség, ahol egy szimbolikus figura nyilásból átvedlik az ÁVH egyenruhájába. „Az egész ország átöltözött, egy torz rendszerből egy új, ugyancsak torz, embertelen rendszerbe vedlett át”- írja a katalógus. (A megfogalmazás nem csak azonosítja a két diktatúrát, hanem a jelzőhalmozással azt érezteti, hogy az utóbbi, a kommunista diktatúra volt a rosszabb). A Terror Házában megjelenő interpretáció nem tekinthető a közvélekedés kifejeződésének, mert ezekről a kérdésekről még nincs közmegegyezés; ahhoz valószínűleg el kell még telni néhány évtizednek, hogy az értékelések teljesen kiegyensúlyozottak, kellőképpen differenciáltak és pontosak legyenek. Ez az interpretáció egy politikailag átszínezett és sokak által vitatott, de mindenesetre jellegzetes és meghatározó interpretáció. S az is bizonyos, hogy azáltal, hogy több millió ember emócióira és személyes tapasztalataira épít, így érzelmi azonosulással áthatott értelmezési keretet kínál azoknak a látogatóknak a számára, akiknek akár személyes, akár a családban átadott, vagy akár csak olvasmány-információi vannak e korszakról. Jellege egyszerre alkalmas arra, hogy a megosztó indulatokat erősítse, -- ezért vitatják--, de ugyanakkor alkalmas arra is, hogy az embertelenséggel szemben keltsen indulatokat; ennél fogva hatása a későbbi, közvetlenül kevésbé érintett korokban jóval egyértelműbben pozitív lehet).

A sztálinista diktatúra jellegét a múzeum igen sok oldalról bemutatja. Megjelennek először is a militarizált mindennapok: a házba behatolt tank, az egyenruhák, a fegyverek, a kínzóeszközök. A szellem militarizálása, a korszak egészét átható harci retorika, a „Magyarország nem rés, hanem bástya a béke frontján”-jelszó, az MHK (Munkára, Harcra Kész)-mozgalom, a közép-, és felsőfokú oktatásban jelenlévő honvédelmi képzés.

A társadalom militarizálásának mint a kifelé, az állandóan és mindenütt feltételezett ellenség felé fordított fegyvernek másik oldala a fegyverek befelé-fordítása: a rendőrállam-jelleg. A kiállítás anyagában is kiemelt toposz a társadalom rendőri ellenőrzöttségének lelki tükre: a lehallgatástól, megfigyeléstől való rettegetés. (A lehallgató berendezéseket bemutató szoba így a rendszer egyik központi szervét ábrázolja. Külső szemlélő nehezen tudja elképzelni, hogy miként váltak a megjelenített korszak embereinek évekig követett beidegződéseivé a demokratikus társadalmakban csak a képművekből ismert technikák: a képletes-rejtjelezett fogalmazásmód, a lakásban folytatott beszélgetések közben tövig kinyitott, a vizet hangosan zubogató csapok, vagy üvöltetett rádió; a nyíltabb beszélgetések erdei kirándulásokra korlátozása -- a lehallgatás megakadályozására.) A lehallgatás-toposz máig érzékeny pontja a társadalomnak. (Az elmúlt hetek egyik legfrissebb híre, hogy az egyik kerületi polgármester szobájában lehallgató berendezést találtak; közismert, hogy egyes üzleti körök úgy kezdik tárgyalásaikat, hogy a mobiltelefonokból kiemelik az akkumulátort, hogy ezzel lehetetlenné tegyék a kikapcsolt telefonokon keresztül is megvalósítható lehallgatást. Alkotmánybírósági határozatokig terjedő viták folytak a személyi szám használatáról, amely lehetővé tette volna az egyes emberről nyilvántartott adatok összekapcsolását, az egyén totális kontrollját. Stb.). A mindenki feje fölé fölemelt, bárkire bármikor lecsapható bárd fenyegetését megvalósító megfigyelési rendszer még a terror szélsőségesebb megnyilvánulásainál is allergikusabb pontja a diktatúrát túlélő társadalomnak. A mai napig foglalkoztatja a közvéleményt, hogy ki kit jelentett fel, figyelt meg; máig tartó viták témája a bűnös és áldozat kérdése ennek kapcsán is. Mennyiben tekinthető bűnösnek vagy a rendszer áldozatának a beszerzett fogoly; a megfigyelő, aki maga is megfigyelt volt. „Vallattak, vallottak, vallattak” – írja a katalógus annak érzékeltetésére, hogy ebben a rendszerben a szó szoros értelmében senki sem volt biztonságban, a szerepek bármikor felcserélődhetnek. Máig keringenek a történetek

megfigyeltségről, kiszolgáltatottságról, árulásról. (Mint hogy a megfigyelés a társadalom minden rétegét érintette, a jelenben újra meg újra felbukkanó ügynök-botrányok is a legkülönbözőbb szubkultúrákat érintik. (Hogy csak a legutóbbi ilyen eseteket említsük, az arisztokráciát érintik az Esterházy Péter: Javított kiadásában feldolgozottak, amivel párhuzamosan robbant ki egy másik kiváló író ügynök-botránya, de sorra kerültek híres zenészek, disc-jockeyk, sportolók és sportvezetők, egészen a szocialista miniszterelnökig – akinek elhárító tiszt-múltjára derült fény - és az ellenzék egyik vezetőjének a Terror Házában is az ÁVH (a magyar NKVD, KGB) - által letartóztatottak-megkínzottak között bemutatott édesapjáig). A közvéleményben jelenleg egyfajta kettős megítélés tekinthető ezzel kapcsolatban jellemzőnek: egyrészt eléggé elterjedt az áldozat-felfogás, annak empatikus megértése, hogy a gyermekeivel, családjával, vagy más, számára szent dolgokkal megszarolt, vagy akár „csak” megkínzott embernek a halálon kívül gyakran nemigen volt más választása, és a halál vállalása nem minden helyzetben a legetikusabb megoldás; másrészt ugyanezen közvélemény számára elég az ügynökvád, (pontosabban e tény hitelt érdemlő kivilágása) ahhoz, hogy az ezzel vádolható személy nemkívánatos legyen. A két megítélés együtt és egyszerre van jelen: s a (megszarolt) „ügynök” figurájában a társadalom szimbolikusan úgy éli át a bűnös és áldozat alternatíváját, hogy egymásra vetíti őket: a rendszer áldozata és a rendszer megtettesítője ugyanaz a személy, akinek ennél fogva meg is lehet bocsátani, meg nem is. (Kicsit skizofrén társadalomkép ez, következménye egy rendszer skizofréniájának, de differenciáltabb, és a valóságot pontosabban tükröző, mint a fekete-fehér megítélés). Az ÁVH, az erőszak szervezet bemutatása és megítélése (bár néhányat e szervezet tagjai közül is kivégeztek) nélkülözi a fent jellemzett ambivalenciát, hiszen itt szabad akarattal választott hatalomgyakorlásról volt szó. Bemutatott arcképcsarnokukban feltűnik a Kádár-korszak kulturális életének több ismert személyisége: az önkényuralmi jelleg az e személyekhez kötődő asszociációk révén így a kulturális élet egészére rávetül. Bár az ÁVH szervezetét az 1956-os forradalom után nem állították helyre, a kiállítás e szervezet hatalmát is folytonosnak mutatja a rendszerváltásig, hangsúlyozza, hogy 1990-ig az állambiztonság kötelékében számos korábbi ÁVH-s tevékenykedett. (Jóllehet a Kádár-korszakban az ÁVH illetve utódszervezete már nem volt, nem lehetett az a mindenható, rettegett intézmény, mint az ötvenes években, a folytonosság ténye a személyek, a feladat, vagy egyes, „finomabb” módszerek tekintetében nem igen vitatható)

Az ÁVH vezetőjének, Péter Gábornak a szobája posztmodern idézőjelbe tett enteriőr: a kettéosztott terem egyik fele egy „normális”, békés, reprezentatív irodát mutat (a tábornok oldalán), míg a szoba másik felén, (ahol a kihallgatottak helyét sejtethetjük) minden fémmel borított, szorongató, bezárt. A szimbolikus megoldás erősen sugallja látszat és valóság kettősségét; azt, ahogy a korszak propagandájának felszíni valósága, hurrá optimizmusa, állandó „nyári derűje” alá rejtette a terror, a kínzások „alvilágát”.

Az erőszak szervezetek uralma elválaszthatatlan a szovjet irányítók tevékenységétől. Nagy hangsúlyt kap e kiállításon is a szovjet jelenlét (a tanácsadók szobája). Egy háttér-képen jellegzetes magyar tájban látjuk e tanácsadókat, s ez még hangsúlyosabbá teszi az ország erőszakos megszállásának tényét. A diktatúra folytonosságát ezzel kapcsolatban is aláhúzza a katalógus: Az utolsó tanácsadók 1989-ben hagyták el az országot. A tanácsadók irodájának installációja megint szimbolikusként, célzatos üzenetként értelmezhető: a tárgyak összevisszasága, a szoba rendetlensége egyfelől ideiglenességet sugall, s jelzi a végkifejlet, a bukás, a sietve kivonulás állapotát; másfelől a rendszer slendriánságát, zagyaságát is kifejezi. Az idegen megszállók kiemelt szerepe megint a „Magyarország, mint áldozat”-motívum erősítője. Az orosz tanácsadók témája összekapcsolódik egyébként az imént tárgyalt megfigyelés-toposszal is. Ismét a katalógust idézzük: „A szovjet tanácsadók mindenre kiterjedő

kartotérendszer vezeték a kommunista vezetőkről, az ellenzéki politikusokról, értelmiségiekről, a magyar közéleti személyiségekről. Nekik még a Moszkvát feltétel nélkül kiszolgáló Rákosi sem volt elég megbízható.” „A Magyarországra érkező szovjet oktatók, mérnökök, orvosok, növénytermesztők, bányászok nem csak az 'élenjáró szovjet ipar és mezőgazdaság' tapasztalatait adták át magyar kollégáiknak, hanem a magyar nép számára idegen életformát és világfelfogást is igyekeztek elfogadtatni.” A megvalósult szocializmus a katalógus szerzőinek megfogalmazásában azonos a szovjet rendszerrel, amelynek ekként a magyar kultúrától való idegenségét hangsúlyozzák. (Értelmetlen kérdésfeltevés, hogy mi lett volna, mennyiben lett volna más, ha Magyarországon egy önerőből győzedelmeskedő belső forradalom juttat hatalomra egy szocialista rendszert, de egyrészt a jugoszláv, a kínai vagy a kubai példák azt jelzik, hogy a különbségeknél szembetűnőbbek a közös vonások, másrészt ez nem változtat azon a tényen, hogy ha Kádár 1956 után egyfajta sajátos „magyar modell”-t igyekezett is megvalósítani, a rendszer egész történetét meghatározó alapok az orosz kísérlet jellegzetességeit viselik magukon). A múzeum szemléletét is megszabó mai diskurzusban a megvalósult szocializmus egy idegen szerkezet Magyarországra erőltetése volt, melyhez képest az EU-csatlakozás Magyarország nyugat-európai kulturális hagyományaihoz való visszatérésként értelmeződik (a 40 éves keleti kitérő, elkanyarodás után).

A Gulag-émlékek tölcserékben való elhelyezése megint erős vizuális sugallattal bír: e nagy tölcserék mindent elnyelnek, bedarálnak, minden egyénit megszüntetnek (mint Ibsen Gomböntője), de ugyanakkor (az emberek után maradt emlékek kelyheiként) a légerek földjéből kinövő nagy virágok is: megint kétirányú a szimbolika, a pusztulás és a megtartó emlékezés kettőssége megint szép, katartikus jelzésben nyer kifejezést.

A diktatórikus hatalomgyakorlás kezdeteinél a demokrácia módszereinek tagadása kerül bemutatásra, a szavazások manipulálása. Külön termet kapnak, közepén szavazóurnával a hírhedtté vált kékcédulás választásról. „Az előrehozott választásokon Rajk László belügyminiszter vezetésével a kommunista párt a csalás minden válfaját kimerítve 22 %-ot szerzett. Ez volt a hírhedt „kékcédulás” választás, melynek során százezreket fosztottak meg szavazati joguktól és közel 200 ezer hamis, kékcédulás szavazatot adtak le.” – írja a katalógus. A legnagyobb magyarországi koncepció perben kivégzett Rajk vétkes szerepének hangsúlyozása annak a kádárista tematizációnak lerombolására szolgál, amely a Kádár-korszakot Rákosiéval szembeállította. Ez a tematizáció Hruscsov desztalinizáló akcióinak nyomán, 1956-ban kezdődött, Rajk látványos újratemetésével és mártírrá nyilvánításával, s ezt a mártír-imázst az egész Kádár korszakban hangsúlyozták (elhallgatva Kádár szerepét Rajk likvidálásában, illetve későbbi letartóztatása okán őt is az áldozatok közé sorolva). A Terror Háza ezzel szemben ma azt hangsúlyozza: mindegyikük bűnös volt, mert egyik vagy másik állomásán részt vettek az önkényuralmi rendszer működtetésében. (A kékcédulás választások, mint önkényuralmi szimbólum egyébként nem pusztán egy történelmi kuriózum, hanem szintén máig ható toposz: a közvéleményben időről-időre szárnyra kap az a vélemény, hogy a kommunisták – értsd a mai Magyar Szocialista Pártot -- meghamisítják a választásokat, nem-demokratikus módszereket vesznek igénybe. A 2002-es szoros választási eredmény után hónapokon keresztül napirenden volt az újraszámolás követelése, 2002-ben és a 2004-es EU-választások kapcsán is felmerült, hogy az MSZP itatással, vesztegetéssel szerez szavazatokat.

A diktatúra következő – a Terror Házában is kiemelt – eleme az egyének szabad mozgásának korlátozása. A múzeumban többször is igen nagy hangsúlyt kap a rabságnak ez a (fizikailag is könnyen átélhető) mozzanata: az át-, és kitelepítések, a Gulag, a börtöncellák.

Félelemkeltően magasodik a látogató fölé a kényszermunkák emlékére létesített terem csilléje egy kőhalom tetejéről: egyszerre érzékeltetve a kínlódást, a kényszermunka értelmetlenségét, és a kor munkakultuszának (szocializmus-„építés”) visszájára fordítását, mert kietlen semmiben van a csille, (ami egyébként inkább konténer, mint csille, lévén rögzített), s mint a kor lepusztult tárgyi világa, maga is nagyon horpadt, vacak.

A szabad mozgás korlátozásának számos változata kerül szóba. A németek, szlovákok kitelepítése, alföldi táborok, kényszerlakhelyek. A Benes-dekrétumoknak megfelelően a Felvidékről kitoloncolt 200 ezer magyar. S kifejezésre kerül a kitelepítetteknek nemcsak személyi szabadságuktól, hanem vagyonuktól való megfosztása is.

A letartóztatások és a terrorrendszer egyik kulcsszimbóluma az áldozatokat titokzatos mélyébe süllyesztő, hajnalban érkező fekete autók; de hasonlóképpen titokzatos és félelmetes nagy, lefüggönyözött fekete autókön jártak a vezetők is, (ez az autótípus évtizedeken keresztül a rendszer hatalmi elitjének szimbólumaként is működött). A két asszociációk egymásra vetülésének csak egyik oldala, hogy a vezetők is válhattak letartóztatottakká, sokkal erősebb az asszociációk összekapcsolásának másik iránya: tudniillik, hogy a vezetők sem egyebek, mint letartóztatók. A szimbolikus autók a Terror Házában is megjelenik (s az általa felidézett világ zártságát, rejtettségét felerősíti, hogy a kocsit kívülről is függöny takarja!)

Az egyén szabad mozgásának korlátozása, amelyet a múzeum többször is előtérbe állít, a diktatúra egyik legegységibb jelképe, amit évtizedeken át milliók éltek át, mind az országok közötti mind az országon belüli mozgás korlátozása által, aminek egyik legvilágosabb jelzése volt a zárt határsávnak szinte a rendszerváltásig meglévő intézménye. A szabad mozgás lehetőségének lassú növekedése a hatvanas évektől már a rendszer liberalizálódásának s végül felbomlásának jele volt. A teljes utazási korlátozás lassan, fokozatosan adta át a helyét a 3 évenkénti, majd évenkénti, s végül korlátlanul váló kiutazási lehetőségnek, amelynek hiányáról sokan mindmáig úgy emlékeznek meg, hogy ez jelképezte számukra legerősebben a rendszer elnyomó, az egyéni szabadságot megnyomó jellegét. Nem véletlen a rendszerváltás előtti határnyitás, vasfüggöny (szögesdrót-) vágás szimbolikus jelentősége, s a bezártság máig ható reflexeit mutatja, hogy az EU-csatlakozás éjszakáján több százán azért utaztak a határra, hogy kiélvezzék a lehetőséget, hogy ettől fogva útlevél nélkül utazhatnak.

A szabad mozgás korlátozásának legszélsőségesebb formáját a múzeum a börtöncellák bemutatásával éleli át. A tudat alatt lefojtott félelmek jönnek elő a bemutatott korszakot átélő látogatókból az ablaktalan, fuldokoltató helyiségek, a kínzókamrák, a vattatásnál használt áramvezetékek, átizzított rezsók, az egyszerűségükben brutális akasztófák láttán. S talán a közvetve ábrázolt borzalmak még hatásosabban érzékeltetik mindezt: például a hangsúlyozott, nagy lefolyórács a kínzókamra közepén: a szenttelenül elnyelt vérpatakok közvetett megjelenítése.

Anekdotikus történetekben visszatérő elem egyes nyugati látogatók naiv kérdezősködése: „miért túrték mindezt? Miért nem szóltak a sheriffnek?” E kérdés értelmetlenségének átlátásához be kell mutatni a jogbiztonság (pontosabban a jogbiztonság teljes hiányának) kérdését is a diktatúrában. E célt az (I)gazságszolgáltatás terme szolgálja. A katalógus számok sokaságával érzékelteti az igazságtalanul elítéltek roppant mennyiségét. Kulákperekben 300 ezer ember ellen eljárás. 1956 után 15 ezer embert ítéltek börtönbüntetésre, körülbelül 200 halálos ítélet született és – a jogállamiság hiányával -- 200 ezer embert kényszerítettek emigrációba. A jogállamiság, jogbiztonság kérdése a mai napig olyan kritikus kérdés, hogy az ítéletek kapcsán rendre felvetődik (mindkét oldalon, a mindenkori kormánypárttal szemben) az

igazságszolgáltatásra gyakorolt politikai nyomás vádja, s idesorolhatók a strassbourgi bírósághoz végső jogorvoslatért fordulásnak a médiában is nagyobb nyilvánosságot kapó esetei is. A jog által elkövetett jogtalanságok hatására évtizedek után is bizalmatlan a közvélemény: lehet-e igazságot, objektív, elfogulatlan igazságszolgáltatást találni a hazai kereteken belül?

A perek egyik célpontja a gazdaparasztság volt. A múzeum a parasztságot és a mezőgazdaság egész szféráját a kommunizmus áldozatai közé sorolja. Nem alaptalanul. Az ötvenes évek megsemmisítő mezőgazdasági politikája, beszolgáltatási rendszere katasztrofális következményekkel járt, mind a parasztság, mind ez ország egész gazdasági élete számára. S bár a Kádár-korszakban egy fajta kompromisszumos megoldással sikerült a mezőgazdaságban és a parasztság átlag-életszínvonalában is fejlődést elérni, az ötvenes évek beszolgáltatási rendszere és „kuláküldözése”, a hatvanas évek erőszakos tévesztése (kolhozosítása) olyan sérelmeket okoztak, amelyeket az elszenvedők és leszármazottaik a rendszerváltásig ébren tartottak magukban. A múzeum az ötvenes évek bornírt falupolitikáját önnön paródiájaként bemutatva érzékelteti e politika értelmetlenségét. „A gazdasági élet egyik legfőbb problémája a disznókérdés. Ezzel kapcsolatban az a helyzet, hogy a disznók jelenleg a kulákság kezében vannak. A gabonafronton sikerült megverni a kulákokat, és ezért azok most a zsírellátás alapját képező disznók kisajátításával akarnak ütni a demokrácián” (Kádár János: 1949) Megint nem véletlen, hogy az idézetet Kádártól veszik, rombolandó azt a később, a hatvanas-hetvenes években kialakított képet, amelyben Kádár a parasztság gondjait megértő, számukra a kiegészítő háztáji gazdálkodás és mérsékelt gyarapodás lehetőségét megadó vezetőként jelent meg. A mezőgazdaság egyébként a mai napig az áldozat-szerepben tematizálódik: az EU-csatlakozás kapcsán is az egyik legfőbb aggodalomforrás a mezőgazdaság, a parasztság veszélyeztetettsége, (a diktatórikus állam után ezúttal a tőkeerősebb külső erőknek való kiszolgáltatottsága).

A rendszer igen fontos pillére volt, -- s ekként mutatja be a múzeum is – a propaganda. Az ötvenes évek bombasztikus kultuszát vörös drapériákkal beburkolt, korhű helyiségek jelenítik meg: a hatalom a diktatúrában (akárcsak a monarchiában) színházi jellegű, egy állandósult ünnepi szférába helyezett világgént jelenik meg, amely hangsúlyozottan más, mint a hétköznapi világ, messze azok fölött helyezkedik el, de az ünnepélyeken való részvétel azt a látszatot kelti, hogy a „nép” maga is aktívan, tehát azonosulóan részt vesz e hatalom fenntartásában.

A propaganda a mindennapi életet is átszővi. Ezt a múzeum (ugyanúgy, mint a Nemzeti Múzeum kiállítása) plakáttömeggel, felvonulások képeivel érzékelteti. (Nem téve különbséget itt sem az egyes korszakok között, az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek plakátjai vegyesen szerepelnek). A mindennapi életbe erőszakosan és harsányan behatoló propaganda egyik ellenreakciója a privátszférába való visszamenekülés, annak védelme a politika behatolásával szemben, a bizalmatlanság, a csalódás a politikai intézményekben. A Kádár-korszak hangulatát leginkább ezzel a magánéletbe-zárkózással lehet érzékeltetni, (ami egyébként a hatalom céljainak, a tömegek aktív politizálástól való távoltartásának is megfelelt, illetve éppen ez a hatalmi érdek tette lehetővé.) Ez a magánélet azonban kisszerű volt, (főleg az egyre inkább ideálnak tekintett nyugati életszínvonalhoz és technikai fejlődéshez viszonyítva.) A silány életminőség bemutatása a szocializmus fejlődés-eszményének kudarcát, irracionálisát érzékelteti. Megjelennek az ötvenes évek értelmetlen „álmai”, a magyar éghajlaton termelendő gyapot, rizs, narancs mellett a „magyar ezüst”: a szerény hazai bauxitbányászatra épített alumínium-terv, amit a múzeumban az alumíniumszoba képvisel, az alumíniumból készült tárgyak idétlenségével is érzékeltetve a korszak korlátoltságát; megjelenik az áruhiány, a korlátozott fogyasztási lehetőségek hiánytársadalma, mely a közgondolkodásban a mai napig

felerősítette a Nyugat „tejjel-mézzel folyó Kánaán”-képét, azt a felfogást, amelyben a nyugati eredet egyben a minőség garanciája. (Az ötvenes és hatvanas évek idétlen tárgykultúrájának installálása a kiállítás egyik alkotójának, Fábry Sándornak évek óta óriási népszerűséget biztosít, aki tévé-showjának fontos elemeként életben tudja tartani az általa kitalált műfajt, a Design Centernek nevezett szocialista tárgykultúra-paródiát, amelyet azután kiterjesztett a piactársadalom giccskultúrájának paródiájára is).

A kommunista diktatúra egyik kardinális pontja a vallásszabadság kérdése. „Minden főpap, minden csendőr, gyáros és birtokos imádja a pénzt, a hatalmat, a vagyont, gyilkolja a népet, gyűlöli a hazát, irtózik a békétől.” (Szabad Nép 1951) – ez az idézet vezeti be a katalógusban a kommunizmus és az egyház, a vallás, a vallásszabadság viszonyának bemutatását. A hangszórókból vallásellenes propaganda szól, a tárlókban az üldözöttek tárgyai, a monitorokon üldözött, bebörtönzött egyházi személyekről dokumentumfilmek. A (református) Ravasz püspöktől vett idézet: „A jobboldali fasizmust baloldali fasizmus váltotta fel.” ismét a két terror-rendszer egyneműségét hivatott hangsúlyozni. S visszatér a másik ismétlődő elem, annak hangsúlyozása is, hogy a terrorrendszer (ebben a tekintetben is) egészen a rendszerváltásig tartott. (1991): „II. János Pál magyarországi látogatása a negyvenéves vallásüldözés végét jelképezte.”

A politikában mai napig vita az egyház és az állam elválasztásának, az egyházak finanszírozásának, az egyházi vagyon visszaadásának, a felekezeti iskolák és az állam viszonyának, a nagy és kis egyházak, (szekták?) megkülönböztetésének kérdése, stb. Ezek a viták más hangsúlyokkal zajlanak, mint például Franciaországban – éppen az igencsak eltérő történelmi előzmények miatt. Mindaz, ami a polgári forradalmak nyomán a szekularizáció jegyében megvalósult, azt a kommunista társadalmak nem igazságtételként, hanem az igazságtalanságot az ellenkező irányba kiterjesztve sokszor az egyház és a hívők radikális nyomorgatásával, üldözésével valósították meg, így nehezen különválasztható, hogy mi az, amihez vissza kell térni a diktatúra után, (igazságot szolgáltatva az egyházaknak), és mi az, ami egy modern társadalomban már nem illeti meg az egyházakat (illetve, hogy ami megilleti, az melyik egyházat milyen mértékben). A diktatúra utáni állapotban mindenesetre az egyházak esetében is (jogosan) az áldozat-képzet dominál.

A legkülönbözőbb társadalmi csoportok áldozatként való bemutatása után felmerül az ellenállás kényes kérdése. A múzeum által sugárzott képben Magyarország döntően áldozat, de azért aktív is a szembeszegülésben: „A kommunista diktatúrával szemben a társadalom minden rétegére kiterjedő ellenállási mozgalom bontakozott ki.” Ezt bizonyítja az adat, hogy ellenállás vádjával 10 év alatt 1500 bírósági ítéletet, körülbelül 400 kivégzést fogatosítottak. (A múzeum bemutat 3 stilizált lakás-enteriört: egy asztal, egy szék, egy lámpa és a padlóburkolat együttesét, ami hangsúlyozottan 3 különböző szociális közegre utal. (Valószínűleg: a Proletár, a Paraszt, és a Polgár hármására). „A kommunizmus szinte mindenkit ellenségévé tett.” – írja a katalógus. Ez némi túlzásként bizonyos szempontból elfogadható állítás. Kétségtelen az is, hogy a rendszerrel szembeszegülők mindegyik réteget képviselték. De országos méretű ellenállás éppúgy nem volt, mint ahogy a fasiszta diktatúra idején sem. A többség nem volt sem kommunista, sem a rendszer híve, de nagyon kevesen voltak, akik aktívan tettek ellene valamit. (Az itteni bemutatás a kommunista múlt-feltupírozásra emlékeztet: a szocializmus idején igyekeztek úgy ábrázolni az osztálytársadalmakat, s például a Horthy-korszakot, mintha abban az egész nép potenciális ellenálló, a rendszer elutasítója, tulajdonképpen kommunista-szimpatizáns lett volna. Ez akkor sem, és a szocializmus idején sem volt így. A többség általában közömbös a rendszerekkel szemben és saját túlélésével van elfoglalva). A múzeum koncepciója szempontjából azért fontos az ellenállás jelentőségének megnövelése,

mert ez is azt az összképet segít alátámasztani, hogy a bemutatott diktatúra külső erők, és egy, a néptől elszigetelt áruló kisebbség műve.

1956 külön részt kap a múzeumban: ez, mint a terrorral szemben kibontakozott népfelkelés, és az orosz megszállás elleni szabadságharc valóban a lakosság többségének (egyszeri) ellenállási aktusa volt. A történelmi tudatban egyszersmind mint az 1989/90-es rendszerváltás, a szocializmus bukásának előzménye. (Ez a kép megint nem egészen pontos: miként korábban túlhangsúlyozták az 56-os eseményekben a kommunizmus megjavítását, demokratizálását célzó törekvések szerepét, a jelen koncepcióban a másik túlzással lekicsinyítik ezeket). Kétségtelen azonban, hogy ha a szocialista rendszer 1956-ban erodálódásának azon a fokán lett volna, mint 1990-ben, akkor a kimenetel ötvenhatban is hasonló lett volna, s ilyen értelemben a rendszerváltó erők joggal keresik önnön előzményüket ötvenhatban. A múzeum, minthogy elsődleges célja a terror bemutatása, ötvenhatal kapcsolatban is a forradalmat követő megtorlásra és kivándorlásra helyezi a hangsúlyt. A tömeges kivándorlás valóban egyfajta kétségbeesetten tragikus válasz volt a forradalom leverésére, s ily módon jogosan szerepel a forradalom leverésének bűnlajstromán: szimbolikusan egy nemzeti léptékben végrehajtott erőszakos vetélésnek, a jelen, az akkori jövő abortálásának tekinthető. Ezt a tömeges elvetéltséget jól jelképezi a kivándoroltak képeslapjaival borított fal. (Az idegen szemlélő számára érdekes, és a kivándorlásban megnyilvánuló passzív ellenállás lényegének érzékeltetője lehet, hogy Magyarországon e kivándorlókat ugyanazzal a névvel illették, -- disszidensek -- mint később a Szovjetunió és más szocialista országok ellenzékijeit).

Az áldozatokra való emlékezéssel szemben áll a tettesek megnevezése. Bár az ide kerülők névsora némiképp esetleges, hiszen a (két) rendszer igen sok vezetője, számos terrorisztikus cselekmény elkövetője, felelőse nem szerepel itt, a Tettesek Fala arra jó, hogy a megnevezéssel jelezze: a diktatúrák nem csupán arctalan gépezetek művei, hanem az egyének felelőssége, hogy vállalnak-e szerepet e gépezetek működtetésében. A katalógus úgy definiálja a "tetteseket", hogy a terrorban "mindazok tettesnek tekinthetők, akik a két, idegen megszállás alatt működő totális terrorrendszer (nyilas és kommunista) létrehozásához vagy fenntartásához tevőleges segítséget nyújtottak, illetve a két rendszer valamelyikének közhatalmi szerveiben felelős pozíciót töltöttek be... korábbi vagy későbbi életpályájuk során tanúsított magatartásuk nem menti fel őket felelősségük alól". (A meghatározás elfogadható, bár bizonytalanul hagyja a felelősség határvonalát: mit tekinthetünk felelős pozíciónak, tevőleges segítségnek, és megint a külső, megszálló erők – és az ehhez csatlakozó árulók -- képlete felé tolja el az összképet. Konzekvens etikai alapállást képvisel az a figyelmeztetés is, hogy a későbbi-korábbi magatartás nem lehet felmentő, ha kérdéses is, hogy ezt valóban alkalmazzák-e minden történelmi szereplő esetében).

A múzeum egésze végülis azt a fontos célt szolgálja, hogy indulatokat keltsen a terrorral, a diktatórikus politikával, az embertelenséggel, az erőszakkal szemben. E cél érdekében olykor eltekint az események (és főleg az események mögötti társadalmi mozgások) pontos, differenciált ábrázolásától. Míg a célul tűzött eszményeiben és jellegében egyébként igen eltérő két terrorrendszer összemossa, jelentős különbségeik zárójelbe helyezése a humánus nézőpontjából (közösen érvényes embertelen módszereik okán) indokolható, a szocializmus negyven éves korszakának egyetlen lényegében homogén időszakként való bemutatása túlságos leegyszerűsítés. A szocializmus különböző korszakai közötti folytonosság hangsúlyozása jogos, de a történelmi hűség és a megértés érdekében ábrázolni kellene az átalakulás lépcsőfokait (a társadalom és a politika belső átalakulásait) is. Ha a politikát leszűkítjük a pártpolitizálásra, akkor valóban, az egypártrendszer uralma lényegében változatlan a pártpluralizmus megszüntetésétől a pártpluralizmus újjászületéséig. Ha azonban a

társadalmi változásokat és az ezeket tükröző szellemi mozgásokat is tekintetbe vesszük, akkor ennél sokkal bonyolultabb folyamatról van szó.

(2006)

BIBLIOGRÁFIA:

Elemzett katalógusok:

Fodor István (szerk.)/ed./: Magyar Nemzeti Múzeum /National Museum of Hungary/ Corvina, Budapest, 1992.

Fülep Ferenc (szerk.) /ed./: A Magyar Nemzeti Múzeum /National Museum of Hungary/. Corvina, Budapest, 1977.

Pintér János (szerk.) /ed./: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményei, /Collections of the 200 Years Old National Museum of Hungary/, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002

Schmidt Mária (szerk.) /ed./: Teror Háza /House of Terror/, Közép-, és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány /Foundation for the Research of Middle-, and East European History and Society/, Budapest, 2003.

Felhasznált irodalom:

Anderson, Benedict: Imagined Communities, Reflection on the Origin and Spread of Nationalism, Verso, London-New York-New Delhi, 1992.

Armstrong, John Alexander: Nations before Nationalism, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.

Barth, Fredrik: Ethnic Groups and Bondaries, Pensumtyenste, Oslo, 1994.

Berend T. Iván: Válságos évtizedek /Decades of Crisis/ Gondolat, Budapest, 1982

Berlant, Laureen: The Queen of America goes to Washington City, Duke University Press, Durham-London, 1997.

Billig, Michael: Banal Nationalism, Sage, London-etc. 1995.

Breuss, Susanne-Liebhart, Karin-Pribersky, Andreas: Inszenierungen (Stihwörter zu Österreich), Sonderzahl, Wien, 1995.

Cerulo, Karen A.: Identity Design (The Sights and Sounds of a Nation) Rutgers University Press, New Bismarck, New Jersey, 1995.

Cohen, Anthony: The Symbolic Construction of Community. Key Ideas. Routledge, London-New York, 1985.

Cohen, Anthony (es.): Symbolising Boundaries (Identity and Diversity in British Culures)

Manchester Univ. Press, Manchester, 1986.Colls, Robert—Dodd, Philip (eds.): Englishness, Politics and Cultuire 1880.1920, Croom-Helm, London-New York-Sidney, 1986

Csepeli György: Nemzet által homályosan, Századvég, Budapest, 1992.

Csepeli György: A nagyvilágon ekívül, Józsoveg, Budapest, 2002 (first edition: 1985)

Douglas, Mary: Implicit Meanings. Essays in Anthropology, Routledge and Kegan Paul, London, 1975.

Gellner, Ernest: Nation and Nationalism, Blackwell, Oxford-Cambridge, 1983.

Gereben Ferenc (ed.): Hungarian Minorities and Central Europe, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2001.

Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség /Identity, Culture, Minorities/, Osiris, Budapest, 1999.

Gereben Ferenc—Tomka Miklós: Vallásosság és nemzettudat /Religiousity and National Self-Consciousness/, Kerkai Könyvek, Budapest, 2000.

- Giddens, Anthony: *The Constitution of Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- György Péter—Turai Hedvig (szerk.) /Eds./: *A művészet katonái. (Sztálinizmus és kultúra) /Soldiers of the Art – Stalinism and Culture/* Corvina, Budapest, 1992.
- Herzfeld, Michael: *Cultural Intimacy (Social Poetics un the Nation-State)* Routledge, New York-London, 1997.
- Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve /200 Years of Natonalism/*, Maecenas, Budapest, 1997.
- Hofer Tamás-Niedermüller Péter (szerk) /eds./: *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben /National Cultures from Anthropological Point of View/*, Mta-OSZK, Budapest, 1988.
- Hofer Tamás-Niedermüller Péter (szerk.) /eds./: *Hagyomány és hagyományalkotás /Tradition and Creation of Traditions/* , MTA-OSZK, Budapest, 1987.
- Hoppál Mihály-Niedermüller Péter (szerk.)/eds./: *Jelképek, kommunikáció, társadalmi gyakorlat /Symbols, Communication, Social Practice/*, TK, Budapest, 1983.
- Hosking, Geoffrey—Schöpflin, George (eds.): *Myths & Nationhood*, Hurst& Co. London, 1997.
- Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban, /Stereotypes in the Changing Public Opinion/* Akadémiai, Budapest, 1996.
- Jenkins, Brian-Sofos, Spyros A. (eds.): *Nation & Identity in Contemporary Europe*, Routledge, London-New York, 1996.
- Leersen, Josep Th.—Spiering, Manno (eds.): *National Identity, Symbol and Representation*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, 1991.
- Link, Jürgen—Wülfling, Wulf (Hrsg.) /eds./: *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1991.
- Martindale, Don: *Community, Character & Civilization*, Free Press of Glencoe, Collier-McMillan, London, 1963.
- Miller, David: *On Nationality*, Clarendon Pres, Oxford, 1995.
- Pataki Ferenc: *Élettörténet és indentitás /Life-history and Identity/*, Osiris, Budapest, 2001
- Samuel, Paphael (ed.): *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity I-III*. Routledge, London-New York, 1989.
- Smith,. Anthony D.: *Natonal Identity*, Penguin Books, Harmondsworth-Middlesex, 1991.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwood, Oxford-Cambridge U.S.A, 1986.
- Sugar, Peter F. (ed.): *Ethnic Diversity and Conflict in Eastren Europa*, ARC Clio, Santa Barbara, Col. Oxford, 1980
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem /Nation and History/*, Gondolat, Budapest, 1984.
- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról, /On the Three Historical Regions of Europe/*, Magvető, Budapest, 1983.